

ΤΟ «ΚΟΙΝΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ»
ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΡΙΝ, ΚΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος : Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος : Χαράλαμπος Νάσλας
Γεν. Γραμματεύς : Χαράλαμπος Παπαστάθης
Ταμίας : Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης : Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι : Κωνσταντίνος Βαβούσκος
Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Αθανάσιος Καραθανάσης
Βασίλειος Πάππας

© ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ISBN 978-960- 7265-92-0

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΤΟ «ΚΟΙΝΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ» ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΡΙΝ, ΚΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΟΡΤΗΣ ΤΗΣ 25ης ΜΑΡΤΙΟΥ
ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗΣ ΑΙΘΟΥΣΗΣ ΤΕΛΕΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2008

Προσφάτως, ξένος επιστήμονας αναφερόμενος στον Ελληνισμό της Θεσσαλονίκης κατά το 1821 διατύπωσε την άποψη ότι «το οθωμανικό κράτος δεν είχε μακροπρόθεσμο συμφέρον να εξαλείψει τους Έλληνες ούτε να τους εξουθενώσει οικονομικώς. Αντιθέτως, είχε ανάγκη από το εμπορικό τους δαιμόνιο, οσάκις αποφάσιζε να χαλιναγωγήσει τους πάντοτε ενοχλητικούς Αλβανούς»¹. Αυτός ο ισχυρισμός υποδηλώνει ότι οι σφαγές του χριστιανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν περιστασιακό ατύχημα στη λειτουργία ενός έλλογου μηχανισμού, ο οποίος λειτουργούσε με βάση τα «μακροπρόθεσμα» συμφέροντά του. Αντιθέτως, νομίζω ότι τα δεινά των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης –όπως και οποιαδήποτε συστηματική καταστροφή κοινωνικού πυρήνα –δεν ήταν απλώς τυχαίο συμβάν της οθωμανικής ιστορίας, αλλά οργανικό προϊόν της οθωμανικής κοινωνίας. Το ίδιο ισχύει και για τις δηώσεις που πραγματοποίησαν αιγυπτιακά στρατεύματα εις βάρος χριστιανικών και μουσουλμανικών χωριών της Κύπρου –αδιακρίτως– την ίδια εποχή, όπως και για τις εκτεταμένες καταστροφές εκ μέρους των Οθωμανών όχι απλώς κατοικημένων τόπων, αλλά παραγωγικών μηχανισμών μεγάλης σημασίας, όπως η Χίος. Η αντίληψη που αποδίδει στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό των αρχών του 19ου αι. την ικανότητα να αντιλαμβάνεται ή όχι τα «μακροπρόθεσμα συμφέροντά» του έχει μικρή σχέση με την πραγματικότητα.

Είναι αναγκαία μια προκαταρκτική παρατήρηση για τη σχέση προφορικής και γραπτής παράδοσης: οι σημερινοί Θεσσαλονικείς, των οποίων πρόγονοι κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη κατά την τρίτη δεκαετία του 19ου αι. είναι ασφαλώς λίγοι. Η τοπική προφορική παράδοση για την επανάσταση έχει εκλείψει. Ψήγματά της συγκεντρώ-

* Πανηγυρικός λόγος που εκφωνήθηκε στις 21.03.2007.

1. Mark Mazower, *Salonica City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Harper-Collins 2004, σ. 137. Βλ. κριτική του αντιεπιστημονικού τρόπου με τον οποίο το βιβλίο αυτό αναφέρεται στους εξισλαμισμούς των χριστιανών της Θεσσαλονίκης στο Ευάγγελος Χερίμογλου, «Τα “φαντάσματα” των γιών του Αμπντούλλάχ: Εξισλαμισμοί στη Θεσσαλονίκη κατά τον δέκατο πέμπτο αιώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 19 (Μάιος 2006) 134-139.

θηκαν παλαιότερα χάρη στις φιλότιμες αλλά ατομικές προσπάθειες του Χρίστου Γουγούση² και της Αγγελικής Μεταλλινού³. Μας λείπουν τα ημερολόγια, τα οικογενειακά κατάστιχα, οι ανέκδοτες ή δημοσιευμένες αφηγήσεις από τον 19ο αι., που θα είχαν καταγράψει την τοπική παράδοση για όσα συνέβησαν στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της επανάστασης. Σήμερα βασιζόμαστε μόνον σε γραπτές πηγές τριών βασικών κατηγοριών: (α) Αναφορές των ευρωπαϊών προξένων, (β) Οθωμανικά έγγραφα και κατάστιχα και (γ) Κώδικες της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης. Προξενικές αναφορές έχουν δημοσιευτεί αρκετές. Το ίδιο ισχύει και με τις οθωμανικές πηγές, αν και πιστεύω ότι πολλές λανθάνουν αμετάφραστες. Όσο για τις πηγές της ελληνικής κοινότητας ελάχιστα αξιοποιήθηκαν και θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερος κατά την ανάλυση που θα ακολουθήσει.

Οι πρωτοπόροι και οι συνεχιστές της έρευνας

Ο πρώτος ιστοριογράφος που έδωσε πληροφορίες για την επανάσταση στη Μακεδονία γενικότερα και τη Θεσσαλονίκη ειδικότερα ήταν ο Rouqueville, στο τετράτομο έργο του με θέμα την ελληνική επανάσταση (κατά την περίοδο 1821-1824), το οποίο εκδόθηκε το 1838 στο Παρίσι. Το έργο αυτό μεταφράστηκε στην ελληνική γλώσσα και εκδόθηκε στην Αθήνα το 1890-1891⁴. Σε ό,τι αφορά τα γεγο-

2. Επί παραδείγματι, στο περιοδικό που εξέδωσε και του οποίου μου είναι γνωστό μόνον ένα τεύχος: Μακεδονικόν Ημερολόγιον ο Γόρδιος Δεσμός, Θεσσαλονίκη 1915. Ο λόγιος Χρήστος Γουγούσης –ο πρώτος που προσπάθησε να γράψει νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης– παραμένει εντελώς παραμελημένος από τη σύγχρονη ιστοριογραφική έρευνα.

3. Επί παραδείγματι, Αγγελική Β. Μεταλλινού, *Στοιχειώδης ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκης 1944· η ίδια, *Παλαιά Θεσσαλονίκη*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1939· η ίδια, *Η Θεσσαλονίκη επί Τουρκοκρατίας κατά τον 19ον αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1952. Η συμβολή της Μεταλλινού δεν έγκειται μόνο στη διάσωση προφορικής παράδοσης, αλλά κυρίως στη συγκέντρωση προσωπογραφικών πληροφοριών για τους Θεσσαλονικείς του 19ου αι. από τους συγγενείς τους, η οποία ήταν ακόμη δυνατή στην προπολεμική περίοδο. Για τη λόγια αυτή βλ. Σπύρος Α. Βασιλειάδης, «Η γιαγιά μου η Αγγελική: Αναμνήσεις από την παιδική μου ηλικία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12 (Δεκέμβριος 2003) 255-258.

4. F.-C.-H.-L. Rouqueville, *Histoire de la Regeneration de la Grece comprenant le precis des Evenements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Tomes I-IV (Paris, 1838), ελληνική μετάφραση των Δ. Ζύγουρα και Ι. Θ. Ζαφειροπούλου, υπό τίτλο *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, εκδίδεται υπό Α. Γεωργίου, Π. Τζελάτου, Γ. Φέξη, Αθήνησι 1890-1891.

νότα της Θεσσαλονίκης ο Rouqueville στηρίχθηκε σε πληροφορίες του γάλλου προξένου Bottu, επιλογή πολύ φυσιολογική αφού και ο ίδιος ο συγγραφέας είχε διατελέσει πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα και την Πάτρα. Οι ειδήσεις του για την κοινωνία της Θεσσαλονίκης είναι λίγες και αποσπασματικές. Από τους Θεσσαλονικείς αναφέρεται μόνον ο Μανόλης του Κυριακού ή Τζανόγλου, για τον οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Αντιθέτως δίδεται ιδιαίτερη σημασία στις ενέργειες και παραλείψεις των διοικητών της Θεσσαλονίκης, και ιδιαιτέρως του πασά Μαχμούντ Εμίν (επονομαζόμενου Αμπντούλ Αμπούτ) και στις πραγματικές ή υποτιθέμενες ενέργειες του Bottu για τη σωτηρία των χριστιανών της πόλης. Η γενική άποψη του Rouqueville ήταν ότι οι χριστιανοί της Μακεδονίας αναγκάστηκαν να επαναστατήσουν από τον φόβο των αντιποίνων, ενώ ειδικώς στη Νάουσα η εξέγερσή τους προκλήθηκε σκοπίμως από τον ίδιο τον Μαχμούντ Εμίν. Αυτή η υποκειμενική θεώρηση –που χρησιμοποιείται ως ερμηνευτικό εργαλείο στην αφήγηση με κουραστική συχνότητα– υπονόμωσε το έργο του Rouqueville και τη μεγάλη χρησιμότητά του, το οποίο μας δίδει πολλές και συχνά λεπτομερειακές ειδήσεις για τις μάχες, τις εκστρατείες και τα αντίποινα εις βάρος του τοπικού πληθυσμού. Επειδή, μάλιστα, ο Bottu είχε άμεση επαφή με τον Μαχμούντ Εμίν, συχνά αναφέρονται (ανεξαρτήτως της πιστότητάς τους) και οι εκδοχές του τελευταίου. Πάντως, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι πρόκειται για συνολική ιστορία της ελληνικής επανάστασης, στην οποία η Θεσσαλονίκη καταλαμβάνει μόνον μερικές σελίδες.

Το ίδιο ισχύει και για το έργο του Raffanel που εκδόθηκε το 1825⁵, όπως και του Σπυρίδωνος Τρικούπη σχετικά με την ιστορία της ελληνικής επανάστασης, που εκδόθηκε το 1860⁶. Ήταν και εκείνος πληροφορημένος, από διαφορετικές πηγές, για την έκρηξη της επανάστασης στη Μακεδονία το 1821 και περιέγραψε τα πολεμικά γεγονότα στη Χαλκιδική, τη Νάουσα και τον Όλυμπο. Στην εξιστόρησή του αναφέρεται τηλεγραφικώς και στη Θεσσαλονίκη: οι πρόκριτοι της πόλης, όπως και των επαρχιών, καλούνται και κρατούνται

5. Claude Denis Raffanel, (*Histoire des Grecs modernes depuis la prise de Constantinople par Mahomet II, Jusqu'a ce jour*, Paris 1825), *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων: Από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως υπό Μωάμεθ του Β' μέχρι του 1825*, εκ του γαλλικού μεταφρασθείσα υπό Κοσμά Κοκίδου, εν Αθήναις 1861.

6. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α'- Β', Αθήνησι 1860. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. τ. Α', σσ. 188-192, τ. Β', σ. 168 κ.έ.

ως όμηροι. Σε αντίποινα για την εξέγερση στον Πολύγυρο αποκεφαλίζονται ο επίσκοπος Κίτρους, ο Χριστόδουλος Μπαλάνος, ο Χρίστος Μενεξές και κάποιος Κυδωνιάτης. Δύο χιλιάδες χριστιανοί φυλακίζονται στον ναό και την αυλή της μητρόπολης. Πολύ καλά ενημερωμένος για την επανάσταση στη Νάουσα και λιγότερο για τη Θεσσαλονίκη ήταν ο Ν. Γ. Φιλιππίδης, ο οποίος έδωσε σειρά διαλέξεων το 1879 στον «Παρνασσό», έχοντας προηγουμένως μιλήσει και με αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων. Το πλεονέκτημα της αφήγησής του είναι ότι ξεκινά από το καθεστώς του Αλή πασά πριν από τα καθ' αυτού γεγονότα της επανάστασης⁷.

Το ερώτημα για τον ρόλο της Θεσσαλονίκης κατά την επανάσταση του 1821 τέθηκε ουσιαστικά στη δεκαετία του 1930, με αφορμή τους καθυστερημένους (λόγω της μικρασιατικής εκστρατείας) εορτασμούς για την 100ετηρίδα από την εθνική παλιγγενεσία. Μάλιστα, στη δημοτική αγορά που άρχισε να λειτουργεί στις αρχές της δεκαετίας του 1930 στο κέντρο της Θεσσαλονίκης δόθηκε η ονομασία «Αγορά Βλάλη», ενός εκ των μαρτύρων της επανάστασης, ενώ οι δρόμοι έλαβαν ονόματα προκρίτων της Θεσσαλονίκης, είτε θανατωθέντων κατά το 1821 (Μπαλάνος, Μενεξές) ή πολύ μεταγενεστέρων (Αυγερινός). Υπήρξε εμφανής όμως στις ονοματοδοσίες η επιρροή του πνεύματος του εορτασμού του 1821. Ο πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών Αντώνιος Κεραμόπουλλος, αρχαιολόγος στην ειδικότητα, καταγόμενος από τη Δυτική Μακεδονία, εξέδωσε το 1939 στην Αθήνα το μελέτημα «Οι Βόρειοι Έλληνες κατά το Εικοσιένα» (και αυτό το έργο δεν αναφέρεται στον κατάλογο της Εθνικής Βιβλιοθήκης). Εκτός από την Αγγελική Μεταλλινού, υλικό για την τοπική ιστορία συγκέντρωνε και δημοσίευσε στον τύπο ο δημοσιογράφος Βασίλης Μεσολογγίτης⁸. Ιστορική βιβλιογραφική έρευνα έκανε και ο γυμνασιάρχης Ι. Μέλφος⁹. Ενδιαφέρουσα είναι μία δημοσίευση του Κων-

7. Ν. Γ. Φιλιππίδης, *Η επανάστασις και καταστροφή της Ναούσης. Ιστορική πραγματεία αναγνωσθείσα εν τω Φιλολογικώ Συλλόγω Παρνασσώ τη 27 Απριλίου 1879*, Αθήνησι 1881.

8. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η Ελληνική Επανάσταση του 1821», στο *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 88 (εφεξής: «Η Θεσσαλονίκη και η Ελληνική Επανάσταση»).

9. Ιωάννης Μέλφος, «Η δράσις της Φιλικής Εταιρείας και η συμβολή της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονία*, 26.10.1930. Για τον λόγο αυτόν βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου – Βασίλης Μέλφος, «Η αυτοβιογραφία του γυμνασιάρχου Ιωάννη Β. Μέλφου (1860-1937), Θεσσαλονικέων Πόλις – Γραφές και Πηγές 6000 χρόνων, τχ. 3 (1997) 116-123.

σταντίνου Σ. Τάττη, που υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιου ανέκδοτου χειρογράφου στο αρχείο της οικογένειας, με ενδιαφέρουσες πληροφορίες¹⁰. Αλλά ο πρώτος που συνέταξε και εξέδωσε μια μικρή μονογραφία –με τίτλο «Η δραματική συμβολή της Θεσσαλονίκης στον αγώνα του 1821»– ήταν ο δημοσιογράφος Αντώνης Θεοδωρίδης, το 1940. Μελέτησε τις λίγες διαθέσιμες δημοσιευμένες πηγές, φυλλομέτρησε τους κώδικες της Μονής Βλατάδων και προσπάθησε να σχηματίσει προσωπογραφικά σχεδιάσματα Θεσσαλονικέων της εποχής της επανάστασης¹¹. Δεν εργάστηκε ως ιστορικός, σημειώνει ο ίδιος, αλλά ως δημοσιογράφος, που σκόπευε να παροτρύνει τους ειδικούς για την «κατάρτιση του χρονικού της Θεσσαλονίκης του Εικοσιένα», για το οποίο πίστευε ότι «αξίζει τον κόπο να μην ξεχνιέται παραχωμένο στα αραχνιασμένα βάθη των αρχείων». Η έκφραση είναι παραστατική, αλλά δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού κανένα τοπικό αρχείο δεν ήταν τότε γνωστό, εκτός από το προαναφερθέν αρχείο Τάττη (στο οποίο ο Θεοδωρίδης έκανε σαφή αναφορά) και φυσικά τα οθωμανικά αρχεία. Ας σημειωθεί ότι το μικρό βιβλίο του Θεοδωρίδη δεν αναφέρεται στον κατάλογο της Εθνικής Βιβλιοθήκης.

Την ίδια χρονιά, στον παρθενικό τόμο των «Μακεδονικών» της ΕΜΣ, ο Κωνσταντινουπολίτης λόγιος Αβραάμ Παπάζογλου δημοσίευσε μια σπουδαία άμεση οθωμανική μαρτυρία, του ιεροδικαστή Χαΐρουλλάχ¹². Ο βίος του Παπάζογλου δυστυχώς υπήρξε βραχύς, α-

10. Κωνσταντίνος Σ. Τάττης, «Το 1821 εν Θεσσαλονίκη. Ποίοι οι πρώτοι ήρωες και μάρτυρες», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1934, σσ. 272-274. Για την οικογένεια και το χειρόγραφο βλ. Δημήτριος Σερεμέτης, «Ο φιλικός Κωνσταντίνος Παν. Τάττης, 1787-1864», *Μακεδονικά* 23 (1983) 65-86.

11. Για παράδειγμα αναφέρει: «Στον κώδικα του εξοδολογίου της Μονής Βλατέων (...) ο Ιωάννης Καυταντζόγλου φαίνεται να πέθανε στα 1819, και φαίνεται να κρεμάσθηκε. Στη σελίδα 105 με χρονολογία 1820 διαβάζουμε: “του μακαρίτου Ιωάννου Καυταντζόγλου”. Και στη σελίδα 116, με χρονολογία 1820, “των ορφανών Ιωάννου Καυταντζόγλου, κρεμασθέντος”. Οι αρμόδιοι επίσης θα θελήσουν να μας διαφωτίσουν ποια συγγένεια υπάρχει μεταξύ Σπανδωνήδων και Καυταντζόγλου». Τα εύστοχα αυτά ερωτήματα άρχισαν να απαντώνται σταδιακά από τη δεκαετία του 1970 και ακόμη και σήμερα εν μέρει διατηρούνται. Υπήρχαν πάντως δύο πρόσωπα με το όνομα Ιωάννης Καυταντζόγλου (πρώτοι εξάδελφοι), ενώ ο Σπανδωνής παντρεύτηκε μία από τις κόρες του Ιωάννου (Νάνου) Καυταντζόγλου.

12. Αβραάμ Ν. Παπάζογλου, «Η Θεσσαλονίκη κατά τον Μάιο του 1821», *Μακεδονικά* 1 (1940) 417-428.

φού πέθανε το επόμενο έτος σε ηλικία μόλις 31 χρόνων. Στο μεταξύ είχε ξεκινήσει τη δράση του ένας άλλος επίμονος ερευνητής, ο Ιωάννης Βασδραβέλλης, ανώτερος δημόσιος υπάλληλος. Εξέδωσε –και εκκείνος το 1940, πάλι από την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών– το έργο «Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνας», στηριγμένος εν πολλοίς στη βιβλιογραφία και εν μέρει σε οθωμανικά έγγραφα του ιεροδικείου της Βέροιας, τα οποία είχε εντοπίσει ο δημόσιος λειτουργός Νικόλαος Τότσιος και με φροντίδα του είχε μεταφράσει ο Σωκράτης Αναγνωστίδης. Ο μακαριστός Βασδραβέλλης –επί πολλά έτη γενικός γραμματέας της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών– είχε αντιληφθεί την τεράστια σημασία των οθωμανικών πηγών. Και όσο και αν φαίνεται περίεργο, η κατοχική τριετία 1941-1944 αποτέλεσε τη χρυσή περίοδο της μετάφρασής τους. Διαπρεπείς γνώστες της οθωμανικής νομοθεσίας (όπως ο Δημήτριος Δίγκας και ο Κωνσταντίνος Τσώπρος) και τουρκομαθείς (Λάζαρος Μαμζορίδης, Θεόδωρος Συμεωνίδης και Χαρίτων Εμμανουηλίδης) μετέφρασαν μέσα στην Κατοχή εκατοντάδες οθωμανικά έγγραφα, χάρη στην πρωτοβουλία και την επιμονή του Βασδραβέλλη.

Ταυτοχρόνως, το 1943, ο Μιχαήλ Λάσκαρις, διαπρεπής καθηγητής της Ιστορίας των Λαών της Χερσονήσου του Αίμου, εξέδωσε στο Βουκουρέστι τις αναφορές των προξένων της Γαλλίας και της Αυστρίας στη Θεσσαλονίκη για την περίοδο 1821-1826¹³. Ήταν η πρώτη ουσιαστική επιστημονική συνεισφορά προς την κατεύθυνση των ευρωπαϊκών πηγών, η οποία αποτέλεσε και τον ακρογωνιαίο λίθο των σημερινών γνώσεών μας.

Το 1946, πάλι μέσω της ΕΜΣ, ο Βασδραβέλλης εξέδωσε τη βραχεία μελέτη «Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας», στην οποία αξιοποίησε τα μεταφρασθέντα οθωμανικά έγγραφα και τη συναφή βιβλιογραφία, όχι όμως και τη συμβολή του Λάσκαρι. Αυτό έπραξε τον επόμενο χρόνο ο αείμνηστος Απόστολος Βακαλόπουλος, ο πρώτος επαγγελματίας ιστορικός που ασχολήθηκε με το θέμα. Στο βιβλίο του «Η Θεσσαλονίκη στα 1430, 1821 και 1912-1918», εκπόνησε ένα σύντομο σχεδιάσμα των συμβάντων στη Θεσσαλονίκη, συνδυάζοντας προξενικές πηγές, προφορική παράδοση και τη μαρτυρία του Χαΐρουλλάχ, όχι όμως τα μεταφρασμένα οθωμανικά έγγραφα. Ο Απ. Βακαλόπουλος είχε ήδη ασχοληθεί με την επανάστα-

13. M. Lascaris, «La Révolution Grecque vue de Salonique. Rapports des consuls de France et d'Autriche, 1821-1826», *Balkanica* VI (Bucarest 1943).

ση στη διατριβή του «*Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821*» την οποία είχε εκδώσει το 1939, αλλά και στην υφηγεσία του «*Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την επανάστασιν του '21*», που εκδόθηκε το 1941.

Ο επόμενος στη σκυταλοδρομία της προπολεμικής γενεάς ήταν ένας ερευνητής αμερικανικών αρχείων, ο εκπαιδευτικός Γεώργιος Σούλης, που δυστυχώς έφυγε –όπως και ο Παπάζογλου– σε νεαρή ηλικία. Στο πρώτο μεταπολεμικό τόμο των «*Μακεδονικών*» δημοσίευσε τις επιστολές ανώνυμου Βρετανού, τις οποίες ο συντάκτης τους είχε στείλει το 1821 στη Σμύρνη, στον αμερικανό ιεραπόστολο Πλίνιο Φλινκ¹⁴. Λιτές και πλήρεις λεπτομερειών, οι ειδήσεις εκείνες επιβεβαίωσαν δημοσιευμένες μαρτυρίες και κάλυψαν μερικά κενά. Δυστυχώς, δεν έχει εντοπιστεί ακόμη ο «ανώνυμος Βρετανός».

Θα περίμενε κανείς να γραφτεί τότε μια συνολική μελέτη για τη Θεσσαλονίκη της επανάστασης, εν όψει και της 50ετηρίδος του 1962. Θα περίμενε επίσης τη συνέχιση της αναζήτησης νέων πηγών. Ωστόσο, πέρασαν πάνω από 25 χρόνια χωρίς τίποτε νέο, αν εξαιρέσουμε τα μεταφρασθέντα κατά την Κατοχή οθωμανικά έγγραφα που δημοσίευσε ο Βασδραβέλλης, πάλι μέσω της ΕΜΣ, το 1952¹⁵. Έτσι η σκυτάλη πέρασε στη νεότερη επιστημονική γενεά.

Στη δεκαετία του 1970 ο Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, ανέδειξε λανθάνουσες πηγές της ελληνικής κοινότητας¹⁶ και δημοσίευσε στα «*Μακεδονικά*» προξενικές αναφορές πλήρεις λεπτομερειών για την περίοδο κατά και μετά την επανάσταση¹⁷. Έπειτα, ο Αθανάσιος Καραθανάσης έφερε στο φως άφθονα τεκμήρια από τα γαλλικά αρχεία για την προεπαναστατική και την επαναστατική περίοδο¹⁸. Τέ-

14. Γεώργιος Χρ. Σούλης, «Η Θεσσαλονίκη κατά τας αρχάς της Ελληνικής Επαναστάσεως», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 583-589.

15. Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης (επιμ.), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α' Αρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952 (εφεξής: IAM).

16. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία αναφερόμενα στη Μακεδονία πριν και μετά το 1821*, Θεσσαλονίκη 1975 (εφεξής: *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία*).

17. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840 (Σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Ευρωπαίων προξένων)», *Μακεδονικά* 16 (1976) 74-173 (εφεξής: «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης 1796-1840»).

18. Αθανάσιος Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1996 (εφεξής: *Θεσσαλονίκη*)· ο ίδιος, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1800-1825. Μία εικοσιπενταετία εν μέσω θυέλλης*, 1996 (εφεξής: *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1800-1825*).

λος, ο Βασίλης Δημητριάδης δημοσίευσε το 1997 μια σπουδαία οθωμανική πηγή, την απογραφή του 1835¹⁹. Με την ίδια πηγή ασχολήθηκε ταυτοχρόνως και η ερευνήτρια Μερόπη Αναστασιάδου²⁰. Το χρονικό της Ορμούλιας, που δημοσίευσε ο Χαράλαμπος Παπαστάθης²¹, χωρίς να αναφέρεται άμεσα στη Θεσσαλονίκη, φώτισε πολλές πλευρές της κατάστασης στη γύρω περιοχή κατά την περίοδο πριν και μετά την επανάσταση. Διαφωτιστικά στοιχεία περιέχει και ο κώδικας της ελληνικής σχολής 1825-1844 που είχε εντοπίσει παλαιότερα ο Χαράλαμπος Παπαστάθης²² και δημοσίευσε προσφάτως η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου²³. Παράλληλα, η πυκνή περί τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία ιστοριογραφική δραστηριότητα επεκτάθηκε και ενίσχυσε το γνωστικό υπόβαθρο²⁴.

Το Κοινόν της Πολιτείας

Ο λεγόμενος άτιτλος κώδικας του Αγίου Αθανασίου, δηλαδή το λογιστικό κατάστιχο της ορθόδοξης χριστιανικής κοινότητας Θεσσαλονίκης που συντάχθηκε στην περίοδο 1792-1797 και φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας²⁵, σκιαγραφεί τη χριστιανική κοι-

19. Βασίλης Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η Ελληνική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1997.

20. Meropi Anastassiadou, «Yanni. Nikola, Lifder et les autres...Le profil démographique et socio-professionnel de la population orthodoxe de la Salonique à la veille des Tamzimat», *Südost-Forschungen* 53 (1994) 73-130.

21. Χαράλαμπος Παπαστάθης, *Το χρονικό της Ορμούλιας*, Θεσσαλονίκη 2004. Ανάλογης αξίας είναι το λογιστικό κατάστιχο της ελληνικής κοινότητας Βλάτσης 1806-1828, το οποίο δεν έτυχε της δέουσας προσοχής εκ μέρους της ερευνητικής κοινότητας, αν και δημοσιεύθηκε προ πενήτηνταετίας. Βλ. Ιωάννης Βασδραβέλλης, «Το αρχείο των αδελφών Γραμματικού», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 181-223.

22. Χαράλαμπος Παπαστάθης, «Η καλλιέργεια των γραμμάτων στη Θεσσαλονίκη κατά την τουρκοκρατία», *Νέα Εστία* 118 (1985) 221-235.

23. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Κατάστιχον της Ελληνικής Σχολής Θεσσαλονίκης 1825-1844: Οι αγώνες της Εκκλησίας και της Ελληνικής Κοινότητας για την πρόοδο των σχολείων και την ανάπτυξη της εκπαίδευσης», *Θεσσαλονίκη* 6 (2002) 369-493 (εφεξής: «Κατάστιχον της Ελληνικής Σχολής»).

24. Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Βιβλιογραφία της Θεσσαλονίκης: Κοινωνικός, οικονομικός και πολιτικός βίος, τέχνη και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1987· Δήμος Θεσσαλονίκης, *Γενική Βιβλιογραφία Θεσσαλονίκης 1986-2000*, Θεσσαλονίκη 2006.

25. Εφεξής *Κατάστιχο*. Στο τεκμήριο αυτό έχουν ανατρέξει: Βασίλειος Μυ-

νότητα κατά την περίοδο εκείνη. Από την ανάλυση των εγγραφών φαίνεται ότι οι ορθόδοξοι έμποροι και τεχνίτες της Θεσσαλονίκης που έπρεπε να καταβάλουν στην κοινότητά τους εισφορές για το συσσωρευμένο χρέος της ανέρχονταν σε 1.100 περίπου²⁶. Αυτό μας δίνει ένα συνολικό αριθμό περίπου 5.500 ορθοδόξων.

Στα τέλη του 18ου αι. η κοινότητα των ορθοδόξων της Θεσσαλονίκης ονόμαζε τον εαυτό της «Κοινόν της Πολιτείας»²⁷. Η ονομασία απαντά στους κοινοτικούς κώδικες μέχρι τα μέσα του 19ου αι. Την ίδια ονομασία βρίσκουμε και σε άλλες ελληνικές κοινότητες, π.χ. στην Αδριανούπολη και τη Λήμνο.

Όπως προκύπτει από το άτιτλο λογιστικό κατάστιχο και από τους κώδικες του Αγίου Αθανασίου²⁸, της Παναγούδας²⁹ και της ελ-

στακίδης, «Τα εσνάφια, ήτοι ρουφέτια της Θεσσαλονίκης», *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης*, 1932, σ. 266 κ.ε.· Γεώργιος Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 273 σημ. 3 (εφεξής: *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική μονή*)· Κ. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία, ό.π.*, σσ. 8 και 22-34· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος Β' (β' έκδοση), σ. 362· Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Η κοινοτική δικαιοταξία στη Μακεδονία. Κρατικές παρεμβάσεις και νοθεύσεις», *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 447-448· Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Θεσσαλονίκη 1792: Σε οικονομικό αδιέξοδο η Ελληνική Κοινότητα», *Μακεδονική Ζωή* 304 (Σεπτέμβριος 1991) 31-33· ο ίδιος, «Θεσσαλονίκη: Άρχοντες και συντεχνίες στα τέλη του 18ου αιώνα», *Μακεδονική Ζωή* 305 (Οκτώβριος 1991) 33-35 και 307 (Δεκέμβριος 1991) 19-23· ο ίδιος, «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα», *Πρακτικά Ε' Επιστημονικού Συμποσίου Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912 Α'*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 113-136 (εφεξής: «Χριστιανικές συντεχνίες»)· ο ίδιος, «Προσωπύμια των Χριστιανών της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 756 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995) 109-119 (εφεξής: «Προσωπύμια των Χριστιανών της Θεσσαλονίκης»)· ο ίδιος, «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος», στο Χαράλαμπος Παπαστάθης – Ευάγγελος Χεκίμογλου (επιμ.), *Η Οθωμανική Περίοδος*, τ. Β1 στη σειρά *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 13-303 (εφεξής: «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας»).

26. Χεκίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες», ό.π., σ. 130.

27. *Κατάστιχο*, σ. 2: «1792 Σεπτεμβρίου 15: ενταύθα σημειούμεν το όσον χρέος χρεωστά το Κοινόν της Πολιτείας ταύτης Θεσσαλονίκης...».

28. Είναι ανέκδοτος και τηρείται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Εφεξής: *Κώδικας Αγίου Αθανασίου*.

29. Γεώργιος Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας εξ ανεκδότων πηγών, 1757-1905», *Ε.Ε.Θ.Σ.Α.Π.Θ.* 19 (1974) 347-426 (εφεξής: «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας»).

ληνικής σχολής³⁰, η διοικητική διάρθρωση του «Κοινού της Πολιτείας» είχε μέχρι το 1840 ως εξής: Τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης πλαισίωναν τέσσερις επίτροποι: Ο επίτροπος της ελληνικής σχολής, ο επίτροπος των νοσοκομείων, ο επίτροπος της φυλακής και ο επίτροπος της μητροπόλεως³¹. Δεν έχει διασωθεί κανένα κανονιστικό κείμενο που να περιγράφει τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες των επιτρόπων αυτών. Το μόνο βέβαιο με βάση τις εγγραφές στους προαναφερθέντες κώδικες είναι ότι κάθε επίτροπος τηρούσε ξεχωριστό λογιστήριο και ταμείο για τον κύκλο της αρμοδιότητάς του και λογοδοτούσε αυτοτελώς. Η αρμοδιότητα του επιτρόπου της σχολής είναι προφανής. Ο επίτροπος των νοσοκομείων είχε στη δικαιοδοσία του τα «έσω σπιτάλια», δηλαδή το νοσοκομείο που βρισκόταν στη θέση του σημερινού μητροπολιτικού μεγάρου³², και το πανουκλόσπιτο³³, το οποίο βρισκόταν στη θέση της μετέπειτα ηλεκτρικής εταιρείας, κοντά στο πάρκο της ΧΑΝΘ. Οι αρμοδιότητες του επιτρόπου της φυλακής παραμένουν αδιευκρίνιστες. Αφ' ενός είχε ως καθήκον τη διατροφή των χριστιανών στις φυλακές της πόλης (δεδομένου ότι βρισκόμαστε αφιέρωμα για το σκοπό αυτόν ήδη από τον 16^ο αι.)³⁴.

30. Ζιώγου-Καραστεργίου, «Κατάστιχον της Ελληνικής Σχολής», *ό.π.*

31. Το 1792 αναφέρονται: «Επίτροπος εις το πανουκλόσπιτο και επίτροπος έσω οσπιταλίων», *Κατάστιχο*, σ. 168. «Επίτροπος της φυλακής», *Κατάστιχο*, σ. 141. Το 1818 συνέπιπταν στον ίδιο πρόσωπο οι εξής ιδιότητες: επίτροπος της εκκλησίας της μητροπόλεως, επίτροπος της σχολής και επίτροπος του οσπιταλίου (*Κώδικας Αγίου Αθανασίου* φ. 4α-δ, βλ. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Ιωάννης Γούτα Καυταντζιόγλου: Το πρόσωπο μέσα στην εποχή του», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 758 (Αύγουστος 1995) 430. Το 1826 αναφέρονται επίτροπος της μητροπόλης και επίτροπος της φυλακής: *Κώδικας Αγίου Αθανασίου*, φ. 17δ. Το 1831 αναφέρονται επίσης επίτροποι ελληνικής σχολής, μητροπόλεως, οσπιταλίου, φυλακής: *Κώδικας Αγίου Αθανασίου*, φ. 21δ.

32. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Τα ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας», *Μακεδονικά* 28 (1992) 56-81 (εφεξής: «Τα ελληνικά νοσοκομεία»): ο ίδιος, «Το μητροπολιτικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο αιώνα», *Πρακτικά ΙΔ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 445-468· Έλλη Γκαλά-Γεωργιά – Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Τοπογραφικά της μητροπολιτικής συνοικίας της Θεσσαλονίκης κατά την τουρκοκρατία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 17 (Απρίλιος 2005) 92-99.

33. Χεκίμογλου, «Τα ελληνικά νοσοκομεία», *ό.π.*, 64.

34. Αφιέρωμα του μητροπολίτη Βεροίας Θεοφάνη, το έτος 1569, από τα έσοδα του οποίου «...διδότωσαν αυτοί εν τη φυλακή τους εκείσε φ(ρ)ουρουμένους την καθ' ην ημέραν (= καθημέραν) μισόν άσπρον»: Απόστολος Γλαβίνας, «Μητροπολίται τινές Θεσσαλονίκης κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα», *Ε.Ε.Θ.Σ.Α.Π.Θ.* 19 (1974) 311.

Οπωσδήποτε, ο επίτροπος φρόντιζε για την τροφοδοσία των φυλακισμένων, για το «*ψωμί της φυλακής*», σύμφωνα με έκφραση του καταστίχου του 1792³⁵. Αφ' ετέρου ενδέχεται το «Κοινόν της Πολιτείας» να διέθετε ιδιαίτερη φυλακή, υποψία που ενισχύεται από μια φράση που περιέχεται σε μεταγενέστερη κοινοτική απόφαση (της δεκαετίας του 1870). Με αυτήν διατέθηκε υπέρ του νοσοκομείου κληροδότημα που προηγουμένως ήταν αφιερωμένο στη φυλακή, με το σκεπτικό ότι το νοσοκομείο διαδραμάτιζε πλέον και τον ρόλο της φυλακής³⁶. Το 1875 μια χριστιανή από το Γραδεμπόρι που είχε εγκαταλείψει τον σύζυγό της περιορίσθηκε στο νοσοκομείο με απόφαση του αρμόδιου κοινοτικού οργάνου³⁷. Υποπτευόμαστε έτσι ποιο ρόλο διαδραμάτιζε η κοινοτική φυλακή. Τέλος ο επίτροπος της μητροπόλεως ήταν υπεύθυνος για τον μητροπολιτικό ναό και διαχειριζόταν τα ταμιακά αποθέματά του³⁸.

Δίπλα στους τέσσερις επιτρόπους υπήρχε και ο «προεστός». Αναφερόμενος σε πολύ μεταγενέστερη εποχή από εκείνη που εξετάζουμε, ο παλαιός κοινοτικός ηγέτης Κ. Τάττης σημείωνε ότι «ο προεστός εκλεγόμενος από του μητροπολίτου και της δημογεροντίας και των πρωτομαϊστόρων των συντεχνιών αντιπροσώπευε την κοινότητα σε κάθε σχέση με τις αρχές, εισέπραττε τους κυβερνητικούς φόρους, κτηματικούς και τον κεφαλικό και παρίστατο ενώπιον του καδὴ και των λοιπών αρχών ως προστάτης κάθε κοινοτικής και ενοριακής υποθέσεως»³⁹. Ενώ δηλαδή οι επίτροποι ασχολούνταν με εσω-

35. Κατάστιχο, σ. 141.

36. «Τα των φυλακῶν ἔλαβον ἤδη ὅλως νέας μεταβολάς και τροποποιήσεις, το δε νοσοκομείον εκπληροί ἔστιν ὅθεν και καθήκοντα φυλακής»: *Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Πρακτικά συνεδριάσεως δημογεροντίας ελληνικής κοινότητος Θεσσαλονίκης*, Κώδικας 14, 115.

37. *Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Πρακτικά συνεδριάσεως δημογεροντίας ελληνικής κοινότητος Θεσσαλονίκης*, Κώδικας 9, 11.

38. «Ο επίτροπος της εκκλησίας μητροπόλεως Ιωάννης Γούτας Καυταντζιόγλος» δάνεισε στον ναό του Αγίου Αθανασίου γρόσια 3.000 στα 1818 (*Κώδικας Αγίου Αθανασίου*, φ. 4). Ο ίδιος ναός δανείσθηκε τον Ιούνιο του 1826 από τον επίτροπο της «εκκλησίας μητροπόλεως» (*Κώδικας Αγίου Αθανασίου*, φ. 17δ). Χρέος προς την «εκκλησίαν μητροπόλεως» ύψους 831 γροσίων παρουσιάζει την ίδια χρονιά και η εκκλησία της Παναγούδας (Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας», *ό.π.*, 399).

39. Κωνσταντίνος Τάττης, «Η Κοινότης Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1913, σ. 86· ο ίδιος, «Ιστορικάί σελίδες Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον ο Γόρδιος Δεσμός*, Θεσσαλονίκη 1915, σσ. 68-70.

τερικά θέματα της κοινότητας, ο έναντι των αρχών εκπρόσωπός της ήταν ο προεστός, ο οποίος έφερε άμεσες δημοσιονομικές ευθύνες και εκλεγόταν από την κοινοτική ηγεσία ως εκτελεστικό όργανο. Ο προεστός έπαιρνε υψηλή αμοιβή από την κοινότητα και δεν κατέβαλε φόρους. Στα τέλη του 18ου αι. προεστός ήταν ο Νικόλαος Μήτα (δηλαδή του Δημητρίου) ή Καμπουτσής⁴⁰. Στην περίοδο της επανάστασης προεστός ήταν ο εκ Σερρών Στέργιος Γεωργίου⁴¹.

Στα τέλη του 18ου αι. συναντούμε και ένα ακόμη κεντρικό όργανο, τους «επιστάτες», δηλαδή μια τετραμελής επιτροπή για τη συγκέντρωση του συσσωρευμένου χρέους. Η υπηρεσία των επιστατών ήταν αμειβόμενη και η θητεία τους ορισμένη⁴².

Εκτός από τους τέσσερις επιτρόπους και τον προεστό, που αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο τα κεντρικά όργανα της κοινότητας, κάθε ενορία είχε τους δικούς της επιτρόπους, συνήθως δύο⁴³. Δεν διασώζεται κανένα κείμενο που να μας διαφωτίζει για τις δικαιοδοσίες των επιτρόπων και τον βαθμό αυτοτέλειας των ενοριών έναντι της κεντρικής κοινοτικής εξουσίας κατά την προεπαναστατική περίοδο. Από το 1884, οπότε υπάρχουν πλέον γραπτοί κοινοτικοί κανονισμοί⁴⁴, διακρίνεται μια τάση προς τον περιορισμό της ενοριακής αυτονομίας⁴⁵. Γι' αυτό πιστεύω ότι παλαιότερα οι ενορίες ήταν αυτόνομες. Αυτό τεκμαίρεται αφ' ενός από τα δάνεια που παραχωρούσαν ή έπαιρναν απευθείας η μία από την άλλη ή τους τέσσερις επι-

40. Χεκίμογλου, «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας», ό.π., σσ. 152-153.

41. Ό.π., σ. 225.

42. *Κατάστιχο*, σ. 40 και 68· Κωνσταντίνος Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 454.

43. Όπως προκύπτει από τους διασωθέντες κώδικες της Παναγούδας και του Αγίου Αθανασίου.

44. Για τους κανονισμούς της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης βλ. Χαράλαμπος Παπαστάθης, *Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 147-179· Περικλής Βακουφάρης, «Ο αναθεωρημένος κανονισμός της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης το 1874 και οι διενέξεις των κοινοτικών αρχόντων», *Θεσσαλονίκη* 3 (1992) 185-210· πρωτοπρεσβύτερος Επαμεινώνδας Καλαϊτζόγλου, «Κανονισμός της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, τχ. 744 (Οκτώβριος 1992) 1047-1063· Δημήτριος Σταματόπουλος, «Θεσσαλονίκη, 1854-1874. Η εφαρμογή των γενικών κανονισμών και ο μητροπολίτης Νεόφυτος», *Θεσσαλονικέων Πόλις - Γραφές και Πηγές 6000 χρόνων* 1 (1997) 87-99.

45. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Ψηφίζοντας στην περιφέρεια: Η εκλογική προϊστορία των Θεσσαλονικέων», *Επίκεντρα* 1996 (Ειδικό τεύχος: Βόρεια Ελλάδα) 14-17.

τρόπους αφ' ετέρου από την ξεχωριστή διαχείριση της ακίνητης περιουσίας τους, στην περίπτωση της Παναγούδας και του Αγίου Αθανασίου⁴⁶, των οποίων σώθηκαν οι κώδικες.

Η λήψη σοβαρών αποφάσεων δεν γινόταν από τους επιτρόπους αλλά σε συνέλευση «παρόντων των εντιμοτάτων κληρικών και ευγενεστάτων αρχόντων της πόλεως ταύτης, μεγάλων ρουφετίων και μικρών και απαξαπάντων των ευσεβών χριστιανών»⁴⁷. Οι εύποροι ηγέτες των «ρουφετίων», δηλαδή των συντεχνιών, διαδραματίζουν οπωσδήποτε ρόλο, διότι από αυτούς προέρχονταν οι επίτροποι της κοινότητας⁴⁸. Τη σύσταση κοινοτικού κληροδοτήματος το έτος 1794 επικυρώνουν 20 λαϊκοί «ευγενέστατοι άρχοντες και λοιποί ισναφλήδες χριστιανοί», εκ των οποίων έξι πρωτομαϊστορες συντεχνιών⁴⁹. Όμως ο θεσμικός ρόλος των συντεχνιών στη λειτουργία της κοινότητας –αν υπήρχε– παραμένει αδιευκρίνιστος. Αντιθέτως, η ανάμειξή τους στον δικαστικό καθορισμό των τιμών των τροφίμων είναι αποδεδειγμένη, αλλά αυτό αφορά όλες τις συντεχνίες ανεξαρτήτως κοινοτικού προσδιορισμού και συνεπώς ξεφεύγει από το κοινοτικό πλαίσιο⁵⁰.

Το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο

Για το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούσε το «Κοινόν της Πολιτείας» υπάρχουν μερικές αναφορές στον άτιτλο κώδικα και σε άλλα τεκμήρια.

46. Βλ. λ.χ. τη συγκέντρωση χρημάτων από τους επιτρόπους για την αγορά ενοριακού νηπιαγωγείου στον άγιο Αθανάσιο. Ευάγγελος Χεχίμογλου, *Θεσσαλονίκη: Τουρκοκρατία και μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 189 (εφεξής: *Θεσσαλονίκη: Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*). Για ανάλογο αίτημα στην ενορία της Υπαπαντής, ο ίδιος, «Νεότερες και λανθάνουσες ειδήσεις για τα εκπαιδευτήρια και τους οικονομικούς πόρους της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Θεσσαλονίκης (1850-1912)», *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης* 4 (1994) 128.

47. Με αυτό το τυπικό καταγράφεται η θεώρηση λογαριασμών το έτος 1794. *Κατάστιχο*, σ. 390.

48. Επί παραδείγματι ο γουναράς Γρηγόριος Γούτα, ο αμπατζής Γούσιος Χατζή Παναγιώτη και ο γουναράς Νικόλαος Χατζή Σκαρλάτου (βλ. Χεχίμογλου, «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας», *ό.π.*, σσ. 105, 154-155 και 134-136 αντιστοίχως).

49. Κων. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία*, *ό.π.*, σσ. 29-30.

50. Βασδραβέλλης, *IAM*, *ό.π.*, σ. 383. Βλ. σχολιασμό Χεχίμογλου, *Θεσσαλονίκη: Τουρκοκρατία και μεσοπόλεμος*, *ό.π.*, σσ. 126-131.

Αναμφίβολα, η βασική λειτουργία του Κοινού της Πολιτείας ήταν η δημοσιονομική. Η κεντρική οθωμανική εξουσία όριζε το ύψος του κεφαλικού και των άλλων φόρων για το σύνολο της κοινότητας. Οι ηγέτες της τελευταίας εξασφάλιζαν το απαιτούμενο ποσό με δανεισμό, κατέβαλαν τον φόρο και εν συνεχεία προσπαθούσαν να επισπράξουν τα οφειλόμενα από τα μέλη της κοινότητας. Επί σειρά ετών, όμως, τα έσοδα της κοινότητας υπολείπονταν των φορολογικών υποχρεώσεων. Το αποτέλεσμα ήταν η συσσώρευση υψηλού κοινοτικού χρέους προς μουσουλμάνους αξιωματούχους και βακούφια⁵¹. Ας σημειωθεί ότι τα βακούφια ήταν ιδιοκτήτες μεγάλου τμήματος της αστικής γης της Θεσσαλονίκης. Η περιοχή δυτικώς της σημερινής οδού Αγίας Σοφίας και μέχρι τα τείχη του Βαρδάρη αποτελούνταν στα τέλη του 19ου αι. τουλάχιστον κατά 75% από βακουφικά κτήματα⁵². Συνεπώς τα βακούφια διέθεταν ρευστότητα και δανείζονταν στην ελληνική κοινότητα είχαν εξασφαλισμένη απόδοση των χρημάτων τους. Επίσης στον δανεισμό προς την κοινότητα ενέχονταν οι αξιωματούχοι των γενιτσάρων. Αυτοί μάλιστα δεν κατέβαλαν μετρητά, αλλά «ομολογίες», δηλαδή ένα είδος ιδιωτικών επιταγών. Παράδειγμα ο 36ος, ο 44ος και ο 72ος ορτάς των γενιτσάρων. Δανειστές ήταν και οι ισλαμικές συντεχνίες των μπερμπέρηδων, των καβάφηδων και των καϊβετζήδων⁵³. Ως δανειστής εμφανίζεται επίσης και ο ταμπακλάρ μπαμπά⁵⁴, δηλαδή ο αρχηγός της ισλαμικής συντεχνίας των βυρσοδεψών, όπως και οι δερβίσηδες των τεκέδων της πόλης⁵⁵.

Εκτός από τον κεφαλικό φόρο, η κοινότητα ήταν υποχρεωμένη να καταβάλει και ποικίλες άλλες εισφορές. Σαφέστατη εικόνα παρέχουν οι έκτακτες επιβαρύνσεις εις βάρος της κοινότητας: κατά την έκφραση του κατάστιχου οι «τζερεμέδες». Καταγράφονται πληρωμές σοβαρών ποσών προς τον τοπικό διοικητή, τον ιεροδίκη και τον αναπληρωτή του. Όταν ο διοικητής «φκιάνει ονδάν», δηλαδή οικο-

51. Αυτόθι, 63 και 80-81.

52. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου – Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Κτηματολογικές Πηγές. Θεσσαλονίκη: Τέλη 19ου, αρχές του 20ού αιώνα*, τόμος Β2 στη σειρά *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 26-31.

53. *Κατάστιχο*, σσ. 4, 9 και 15 αντιστοίχως.

54. Οι παπουτσήδες «έδωκαν (δάνεισαν στην ελληνική κοινότητα) από ομολογίαν του ταμπακλάρ μπαμπά» (*Κατάστιχο*, 97).

55. Παράδειγμα, ο σείχης του Μεβλεβή χανέ (*Κατάστιχο*, σσ. 141-142).

δομεί μέγαρο, τα έξοδα καταβάλλουν εξ ημισείας η ελληνική και η εβραϊκή κοινότητα. Σημειώνονται όμως και άλλες έκτακτες καταβολές ακόμη μεγαλύτερου ύψους προς το ίδιο πρόσωπο. Κάθε σοβαρή ενέργεια της κοινότητας συνδέεται με τη δωροδοκία των αξιωματούχων, η οποία ξεκινά από μικρά δώρα στους καφετζήδες και τους θυρωρούς τους και φτάνει σε σημαντικά ποσά οσάκις πρέπει να εξασφαλιστεί η εύνοια του ιεροδίκη⁵⁶.

Χαρακτηριστική για την εποχή είναι η θανάτωση δύο νεομαρτύρων. Το 1794 θανατώθηκε ο Αναστάσιος, κάλφας σε ράφτη. Ο εργοδότης του, προκειμένου να στείλει αφορολόγητη μια μουσουλμανική ενδυμασία έξω από την πόλη, τον υποχρέωσε να τη φορέσει. Όταν οι φρουροί της πύλης τον σταμάτησαν, ο Αναστάσιος δήλωσε απελώς ότι ήταν μουσουλμάνος (για να μην παραδεχτεί ότι αν και χριστιανός έφερε μουσουλμανική ενδυμασία). Οι φρουροί του απαίτησαν να ομολογήσει την μουσουλμανική πίστη του. Εκείνος αρνήθηκε, δικάστηκε ως αρνησίθρησκος του Ισλάμ και εκτελέστηκε έξω από την Νέα Πύλη⁵⁷. Δώδεκα χρόνια μετά, θανατώθηκε στο Καπάνι ο Αργυρός από την Επανομή, ηλικίας 18 ετών. Και ο Αργυρός εργαζόταν ως κάλφας σε ράφτη. Εκτελέστηκε διότι επιχείρησε να εμποδίσει τον επικείμενο εξισλαμισμό ενός χριστιανού, φυλακισμένου για χρέη, στον οποίον γενίτσαροι ετοιμάζονται να κάνουν περιτομή μέσα σε καφενείο⁵⁸. Η πολιτική παρουσία των γενιτσάρων – δηλαδή μίας ένοπλης πολιτοφυλακής αποτελούμενης από επαγγελματίες και μικρέμπορους ή βιοτέχνες – ήταν κυριαρχική μέσα στην πόλη. Οι γενίτσαροι επιδίδονταν σε συχνές βιαιοπραγίες και ασκούσαν δια της βίας οικονομική κυριαρχία στις συντεχνιακές δραστηριότητες⁵⁹.

56. Οι σχετικοί «τζερεμέδες» καταγράφηκαν με επιμέλεια σε διάφορες μερίδες στο *Κατάστιχο*, σ. 120.

57. Ιωάννης Περαντώνης, *Λεξικόν των Νεομαρτύρων*, τόμος Α', σσ. 68-69.

58. *Ό.π.*, σ. 80.

59. Βλ. γενικώς για την οθωμανική αυτοκρατορία Νεοκλής Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παράθεση δομών και λειτουργιών*, τ. Α' *Το δεσποτικό κράτος*, χ.χ., σσ. 504-509· Nahoum Weissmann, *Les Janissaires. Étude de l'organisation militaire des Ottomans*, Paris 1964, σσ. 83-86 και 88. Για τη Θεσσαλονίκη ποικίλες μαρτυρίες περιλαμβάνουν οι εκθέσεις των Βενετών προξένων που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος (*ό.π.*, σσ. 376, 426, 433, 437, 446, 448, 455, 462), όπως και οι μαρτυρίες όλων σχεδόν των περιηγητών της εποχής.

Κοινωνική σύνθεση

Στο εσωτερικό του το «Κοινόν της Πολιτείας» είχε μεγάλες ανισότητες. Μπορούμε να διακρίνουμε πέντε βασικές κατηγορίες: (α) τους πολύ πλούσιους μεγαλεμπόρους, (β) τους εύπορους βιοτέχνες και εμπόρους των συντεχνιών, (γ) τους απλούς τεχνίτες και εμπόρους των συντεχνιών, (δ) τεχνίτες και μικρεμπόρους που δεν ανήκαν σε συντεχνίες και (ε) τις γυναίκες. Οι πέντε αυτές κατηγορίες διακρίνονται σαφώς με κριτήριο την εισφορά που κατέβαλαν στα τέλη του 18ου αι. για την πληρωμή του συσσωρευμένου κοινοτικού χρέους. Ο τρόπος με τον οποίο καταγράφηκε κάθε υπόχρεος (όνομα και προσωνόμιο) μας δίνει μερικές στοιχειώδεις πληροφορίες για την ταυτότητά του και την παλαιότητά του στην πόλη, αν δηλαδή ήταν παλαιός ή νέος κάτοικος⁶⁰.

Οι δύο ανώτερες κατηγορίες, δηλαδή οι πλούσιοι μεγαλέμποροι και τα εύπορα μέλη των συντεχνιών, είναι κατά κανόνα παλαιοί κάτοικοι που κατέβαλαν εισφορά 50 ως 80 φορές μεγαλύτερη από τους φτωχότερους Θεσσαλονικείς⁶¹. Επειδή οι ίδιοι αποτελούσαν την κοινοτική ηγεσία (ήταν δηλαδή επίτροποι της σχολής, της φυλακής, των νοσοκομείων και των ναών) και εν πολλοίς καθόριζαν και τις εισφορές, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι πραγματικές διαφορές μεταξύ πλουσίων ή πτωχών θα ήταν ακόμη μεγαλύτερες. Οι πλούσιοι Θεσσαλονικείς έφεραν την ιδιότητα του προξενικού υπαλλήλου ή υπηρέτη κάποιας ευρωπαϊκής χώρας, διότι μπορούσαν να την αγοράσουν. Ήταν δηλαδή ξένοι υπήκοοι και όχι Οθωμανοί για όσο καιρό μπορούσαν να πληρώσουν. Σε αυτό το σημείο ο άτιτλος κώδικας του τέλους του 18ου αι. διαφέρει από τους λοιπούς σωζόμενους καταλόγους των χριστιανών της Θεσσαλονίκης, διότι περιλαμβάνει τους προστατευόμενους των ευρωπαϊκών κρατών και όχι μόνον τους υπηκόους του σουλτάνου.

Διαφορές, αν και όχι τόσο μεγάλες, υπήρχαν μεταξύ των συντεχνιακά οργανωμένων τεχνιτών αφενός και των εκτός συντεχνιών αφετέρου. Οι διαφορές ήταν εισοδηματικές –της τάξεως 1 προς 2 ή 3 υπέρ των οργανωμένων– αφορούσαν όμως και την παλαιότητα στην πόλη. Όπως δείχνουν τα προσωνόμια, οι οργανωμένοι στις συντεχνίες ήταν παλαιότεροι των εκτός συντεχνιών. Οι συντεχνίες, συνε-

60. Βλ. Χεκίμογλου, «Προσωνόμια των Χριστιανών της Θεσσαλονίκης», *ό.π.*, 110-116.

61. Χεκίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες», *ό.π.*, σσ. 129-130.

πώς, αποτελούσαν ένα είδος άμυνας των παλαιότερων κατοίκων έναντι των νεοτέρων⁶². Οι εκτός συντεχνιών ευρισκόμενοι, οι λεγόμενοι παρακεντέδες, αποτελούσαν το ένα τέταρτο των χριστιανών της πόλης. Με βάση τα παραπάνω, ο αρσενικός χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης συνιστούσε μια κοινωνική πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας βρίσκονταν οι ζάπλουτοι έμποροι καπνού Ιωάννης Καφταντζιόγλου και Μανόλης Ρίζος, οι γουναράδες Αναστάσιος Ιωάννου και Ιωάννης Χατζή Λάσκαρης, ο αμπατζής Αστέριος Φίφα (η οικία του οποίου ήταν το παρθεναγωγείο που διατηρήθηκε μέχρι το 1938)⁶³, οι Πάικοι και άλλοι 10 περίπου έμποροι και βιοτέχνες. Στη συνέχεια της πυραμίδας βρίσκονταν 60 εύποροι γουναράδες, αμπατζήδες και κεπετζήδες. Με κριτήριο τη φορολόγηση, αυτό το κορυφαίο 6% των πλουσίων συγκέντρωνε πάνω από το 40% του πλούτου της χριστιανικής κοινότητας, ένδειξη άνισης κατανομής μεγάλου βαθμού.

Η θέση της γυναίκας

Περίπου μία στις πέντε οικογένειες των παρακεντέδων είχαν ή φαίνεται εμμέσως να είχαν επικεφαλής τους κάποια γυναίκα. Με την εξαίρεση λίγων κατονομαζομένων γυναικών που προφανώς ήταν γνωστές διότι ασκούσαν κάποιο έργο, οι περισσότερες κρύβονται πίσω από την έκφραση «οσπίτιον του τάδε». Πρόκειται προφανώς είτε για χήρες είτε για γυναίκες που οι σύζυγοί τους απουσίαζαν επί μακρόν σε άλλο τόπο. Οι γυναίκες αυτής της κατηγορίας ήταν φτωχές –αν κρίνουμε από την φορολογική υποχρέωσή τους– και αυτό δείχνει ότι η χηρεία και η αποδημία του συζύγου ήταν βασικός λόγος για τη διόγκωση της φτώχειας στη βάση της προεπαναστατικής κοινωνικής πυραμίδας⁶⁴.

Παραγωγική δομή

Η κυριότερη επαγγελματική ομάδα μεταξύ των χριστιανών της προεπαναστατικής Θεσσαλονίκης ήταν οι γουναράδες, που κατασκευ-

62. Χεκίμογλου, «Προσωπία των Χριστιανών της Θεσσαλονίκης», ό.π., 117-119.

63. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Συμβολή στην τοπογραφία των χριστιανικών σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 17 (Απρίλιος 2005) 108-113.

64. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η Τατάνα και οι άλλες: Η γυναικεία παρουσία στα τέλη του 18ου αιώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 8 (Ιούνιος 2002) 103-117.

αζαν και εμπορεύονταν γούνες. Περίπου 13% των αρρένων χριστιανών εργάζονταν ενταγμένοι («στοιχημένοι» κατά την έκφραση της εποχής) στη συντεχνία των γουναράδων⁶⁵. Επίσης ποσοστό 10% εργάζονταν στην κατασκευή και την εμπορία του αμπά (δηλαδή αδρούφους μάλλινου υφάσματος) και της κάπας (που είναι ο βαρύς και παχύς επενδύτης από μαλλί), ενταγμένοι στις συντεχνίες των αμπατζήδων και των κεπετζήδων αντιστοίχως. Συνολικώς δηλαδή ένας στους 4 χριστιανούς ανήκε στις 3 βασικές συντεχνίες που κατασκεύαζαν επανωφόρια από γούνες και μαλλί⁶⁶. Άξιες λόγου ήταν και δύο ακόμη συντεχνίες, των εμπόρων της Αιγυπτιακής Αγοράς⁶⁷ και των ακτάρηδων⁶⁸, τα μέλη των οποίων αποτελούσαν 8% του άρρενος πληθυσμού. Συνεπώς μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η οικονομική ζωή της χριστιανικής Θεσσαλονίκης περιστρεφόταν γύρω από τις πέντε αυτές συντεχνίες, οι οποίες συγκέντρωναν το ένα τρίτο των αρρένων κατοίκων και κατέβαλαν το ήμισυ του συνολικού συσσωρευμένου χρέους, παρήγαν δηλαδή κατά τεκμήριο το μισό εισόδημα της κοινότητας.

Υπήρχαν όμως και άλλες 32 συντεχνίες, πολλές από τις οποίες ολιγομελείς. Περιλάμβαναν επισιτιστικά επαγγέλματα (όπως οι ψωμάδες και οι μπακάληδες), επαγγέλματα στους κλάδους του δέρματος (όπως διάφορες κατηγορίες υποδηματοποιών) και του υφάσματος (καφτάνια, εσάρπες, ραφεία, βαφεία) και οικοδομικά επαγγέλματα. Σε αυτές περιλαμβάνονται δύο μικρές συντεχνίες που επονομάζονταν «βουλγαρικές» και αντιστοιχούσαν σε ποσοστό 1% του πληθυσμού⁶⁹. Τέλος, οι παρακεντέδες περιλάμβαναν ποικίλα επαγ-

65. Ευάγγελος Χεχίμογλου, «Οι συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη: Η περίπτωση των γουναράδων», στο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, τέχνη, κοινωνία (18ος-20ος αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 477-500.

66. Χεχίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες», *ό.π.*, σσ. 124-125.

67. Ευάγγελος Χεχίμογλου, «Η χριστιανική συντεχνία των εμπόρων της Αιγυπτιακής Αγοράς της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα», στο *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή-εμπόριο, κοινωνική ζωή, 18ος-20ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 135-146.

68. Χεχίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες», *ό.π.*, σ. 125

69. Πρόκειται για τις ομάδες που καταγράφονται στο *Κατάστιχο* ως «ζείνετζήδες βούλγαροι» και «ραπτάδες βούλγαροι». Υπερβαίνει το γνωστικό πεδίο μου ο προσδιορισμός του όρου «βούλγαροι», επισημαίνω όμως ότι ανεξαρτήτως του περιεχομένου του, οι εν λόγω συντεχνίες καταγράφηκαν μαζί με όλες τις άλλες της ορθόδοξης χριστιανικής κοινότητας Θεσσαλονίκης. Για τη λέξη «ζείνετζήδες» δεν έχω βρει πειστική εξήγηση. Ίσως από το «ζείν» (=στολίδι), δηλαδή οικοδόμοι που κατασκεύαζαν διακοσμητικά σχέδια. (*Ο.π.*, σσ. 124-126).

γέλματα, μεταξύ των οποίων γιατροί, ζωγράφοι, δάσκαλοι, τοκιστές, αλλά και πολλοί χειρώνακτες.

Είναι βέβαιο ότι οι χριστιανοί δεν είχαν σχέση ούτε με την παραγωγή τσόχας –με την οποία ασχολούνταν μονοπωλιακώς οι Εβραίοι⁷⁰– ούτε με τη βυρσοδεψία και την επεξεργασία των καπνών, δραστηριότητες με τις οποίες ασχολούνταν αποκλειστικώς μουσουλμάνοι και μάλιστα γενιτσαρικοί ορτάδες⁷¹. Οι χριστιανοί ασχολούνταν αποκλειστικώς με τη γούνα και τα βαριά μάλλινα υφάσματα, γεγονός άγνωστο μέχρι πρότινος. Στο σημείο αυτό προκύπτει το ερώτημα για ποιο λόγο οι προξενικές αναφορές των ευρωπαϊκών κρατών δεν κάνουν λόγο για τις βασικές αυτές δραστηριότητες των χριστιανών. Πιθανή απάντηση είναι ότι δεν ενδιαφέρονταν για τα συγκεκριμένα προϊόντα. Υποπτεύομαι ότι η συστηματική έρευνα στις οθωμανικές πηγές που σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας θα αποκαλύψει πολλές άλλες πληροφορίες, που θα μας κάνουν να δούμε διαφορετικά την προεπαναστατική πραγματικότητα στη Θεσσαλονίκη⁷².

Η προεπαναστατική ευμάρεια

Υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι οι Έλληνες είχαν βελτιώσει την κοινωνική και οικονομική θέση τους στη χρονική περίοδο που μεσολαβεί ανάμεσα στα τέλη του 18ου αι. και την έκρηξη της επανάστασης. Καταρχάς άφθονες μαρτυρίες παρέχουν ποικίλες προεπαναστατικές γαλλικές αναφορές, που κάνουν λόγο για την εξαιρετική θέση μεγάλων ελληνικών εμπορικών οίκων. Το 1821 κάνει εντύπωση στον ιεροδικαστή Χαΐρουλλάχ ότι οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης ντύ-

70. Minna Rozen, «Individual and Community in the Jewish Society of the Ottoman Empire: Salonica in the Sixteenth Century», *The Jews of the Ottoman Empire*, Washington D. C. 1994, σσ. 215-273· η ίδια, «The Corvée to Operate the Mines in Siderokapisi and its Effects on the Jewish Community of Thessaloniki in the 16th Century», *The Jewish Communities of South-eastern Europe*, Thessaloniki 1997, σσ. 453-471. Επίσης, Gilles Veinstein, «La draperie Juive de Salonique. Une relecture critique de Joseph Nehama», *αυτόθι*, σσ. 49-64.

71. Άρτεμη Ξανθόπουλου-Κυριακού, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Pere Jean-Bartiste Souciet», *Μακεδονικά* 8 (1968) 188· Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. Γ1, Αθήνα 1975, σ. 441.

72. Βλ. για το σύνολο των συντεχνιών στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της ελληνικής επανάστασης –ανεξαρτήτως θρησκευματος– Μ. Τ. Σ. Panahi, «Οι συντεχνίες και οι τιμές των προϊόντων στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 19ου αιώνα», *Πρακτικά ΙΣΤ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 269-288.

νονταν πλούσια και συμπεριφέρονταν σαν ίσοι προς ίσους στους μουσουλμάνους, γεγονός που το αποδίδει στην εξαγορά του σούμπαση (στρατιωτικού διοικητή) Τσακίρ μπέη. Κυκλοφορούσαν στους δρόμους με άλογα και δεν κατέβαιναν από το πεζοδρόμιο όταν συναντούσαν μουσουλμάνο⁷³. Αντιθέτως, ο εφαρμοζόμενος κανόνας ήταν ότι «δεν είναι αρμόζον να τοποθετούνται οι άπιστοι στο ίδιο επίπεδο με τους ουλεμάδες και τους άλλους ιερωμένους σε ό,τι αφορά την ενδυμασία και τα υποζύγια. Δεν πρέπει να ιππεύουν σε άλογα ή ημιόνους ή ακριβούς όνους, ούτε να χρησιμοποιούν ακριβές σέλες. Οι πρίγκιπες και οι ηγεμόνες πρέπει όχι απλώς να απαγορεύουν τη χρήση αυτών των αντικειμένων αλλά και να τιμωρούν τους άπιστους (...) δεν πρέπει να τους επιτρέπεται να υψώνουν τη φωνή τους όταν είναι παρόντες μουσουλμάνοι, ούτε να έχουν υπηρέτες που να τους ακολουθούν, πόσο μάλλον να τους ανοίγουν δρόμο στις οδούς της πόλεως. Ούτε επιτρέπεται να φορούν ρούχα αποτελούμενα από πολυτελή υλικά. Πρέπει να ντύνονται με απλές και συνήθειες ενδυμασίες»⁷⁴. Το 1822 ο γάλλος πρόξενος Bottu σχολιάζει ευθέως την προεπαναστατική ξαφνική αύξηση του πλούτου και της παραγωγής των Ελλήνων, την οποία συνδέει με την επανάστασή τους⁷⁵. Υπάρχουν όμως και άλλες ισχυρές ενδείξεις, όπως οι ανακαινίσεις και ανοικοδομήσεις ναών, οι οποίες απαιτούσαν σοβαρά ποσά όχι μόνον για τις οικοδομικές εργασίες αλλά και για την εξασφάλιση του απαραίτητου φερμανιού και την εξαγορά της ανοχής των οθωμανικών αρχών. Το 1802 ανακαινίζεται η Παναγία του Λαγουδιάτη, το 1806 ο Άγιος Μηνάς⁷⁶. Πρέπει να μεσολάβησαν και άλλες ανακαινίσεις, που μας διαφεύγουν, διότι ο προηγούμενος της μονής Γρηγορίου έρχεται στη Θεσσαλονίκη το 1815 και γράφει: «ιδών ότι και άλλας εκκλησίας ανεγείρουν, επρόσταξα εις το έλεος του ευσεβεστάτου άρχοντος ημών κυρ Ιωάννου Γούτα Καυταντζόγλου και εις τον Παναγιώτατον ημών Δέσποτα κυρ Ιωσήφ άγιον Θεσσαλονίκης, δια να λυπηθούν και να πασχίσουν και δια την άδειαν και αυτής της εκκλησίας μας...και ανήγειρα αυτήν εκ βάρου και εις μεγά-

73. Αβρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 423.

74. Bat Ye'or, *Islam and Dhimmitude. Where Civilizations Collide*, Fairleigh Dickinson Press 2002, σσ. 96-97.

75. Lascaris, *ό.π.*, 158-159.

76. Απ. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η Ελληνική Επανάσταση», *ό.π.*, σ. 77.

λην έκτασιν»⁷⁷. Ακόμη, το 1818 γίνεται η ανοικοδόμηση της Παναγούδας και του Αγίου Αθανασίου⁷⁸.

Άλλη ισχυρή ένδειξη είναι η περιουσία του προαναφερθέντος Ιωάννου Γούτα Καυταντζιόγλου. Τα μετρητά που κληροδότησε με τη διαθήκη του το 1815 στους απογόνους του και σε διάφορα κοινοτικά ιδρύματα αντιστοιχούσαν σε 657 κιλά χρυσού. Επί πλέον, στην ακίνητη περιουσία του περιλαμβανόταν η κατοικία του –μεταξύ Μητρόπολης και Παναγούδας–, η κατοικία των Άμποτ, το σπίτι του Σαρνό, το σπίτι των Φερό, το σπίτι των Ρουφέν και το παρακείμενο συγκρότημα κατοικιών της χιώτικης παροικίας, στη συνοικία των Φράγκων. Ακόμη, έντεκα καταστήματα στην εκτός των τειχών παραθαλάσσια εμπορική συνοικία και δύο καταστήματα στο Μπεζεστένι⁷⁹. Ο Καυταντζιόγλου ήταν βέβαια ο πλουσιότερος χριστιανός, αλλά και άλλοι διέθεταν συγκρίσιμες περιουσίες⁸⁰, όπως οι αδελφοί Κυριακού⁸¹.

Τέλος, μια ακόμη ένδειξη για τη βελτίωση της θέσης των Ελλήνων ήταν ότι πριν από την επανάσταση η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης είχε επιτύχει ο φόρος που κατέβαλαν οι μη μουσουλμάνοι (70.000 γρόσια ετησίως) να κατανεμηθεί κατά τα δύο τρίτα εις βάρος των χριστιανών και κατά το ένα τρίτο εις βάρος των Εβραίων⁸², παρά την αναμφισβήτητη αριθμητική υπεροχή των τελευταίων.

Το χρονικό των γεγονότων 1821-1835

Θα υπενθυμίσω μόνον μερικά γεγονότα από την περίοδο αυτή⁸³, χάριν της οικονομίας του χρόνου.

77. Βαρλαάμ Αγγελάκος, «Το εν Θεσσαλονίκη μετόχιον Άγιος Γεώργιος», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 6 (1922) 379.

78. Η Παναγούδα κάηκε την 1η Μαρτίου 1817, ημέρα Τετάρτη, μία ώρα πριν από τον όρθρο. Τα εγκαίνια του νέου ναού τελέστηκαν στις 2 Οκτωβρίου 1818 (Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας», *ό.π.*, 390-392). Τον Οκτώβριο του 1818 περατώθηκαν και οι εργασίες ανοικοδόμησης του Αγίου Αθανασίου που είχε επίσης καεί το 1817 (Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή*, *ό.π.*, σ. 287. Πρβλ. Γεώργιος Γκαβαρδίνας, «Ο ναός του Αγίου Αθανασίου ως μετόχιον της Ιεράς Μονής Βλατάδων», *Κληρονομιά* τ. 29 τχ. Α-Β' (1998) 18-19.

79. Χεκίμογλου, «Ιωάννης Γούτα Καυταντζιόγλου», *ό.π.*, 436-440.

80. Χεκίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες», *ό.π.*, σ. 127.

81. Χεκίμογλου, «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας», *ό.π.*, σσ. 171-173.

82. Ιωάννης Βασδραβέλλης, *IAM*, *ό.π.*, σσ. 426-428 και 433-435.

83. Αν δεν σημειώνεται διαφορετική πηγή, τα στοιχεία προέρχονται από: Κων. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία*, *ό.π.*, σσ. 49-96· Σούλης, *ό.π.*

Έως 12.6.1821 είχαν εκτελεσθεί 10 ιερωμένοι που ο διοικητής Γιουσούφ είχε συλλάβει ως ομήρους. Ο επίσκοπος και οι άρχοντες των χριστιανών είχαν περιοριστεί στο διοικητήριο.

Στις 13.6.1821 μαθεύτηκε η επανάσταση στον Πολύγυρο και την Καλαμαριά.

Στις 14.6.1821 οι κρατούμενοι, επίσκοπος και πρόκριτοι, σιδηροδέθηκαν.

Στις 15.6.1821 όλοι οι άρρενες Έλληνες εγκλείσθηκαν στον περίβολο της μητρόπολης. Ο αριθμός τους υπολογίζεται από 1.700 ως 2.000.

Στις 16.6.1821 αφέθηκαν ελεύθεροι 400 χριστιανοί (κρεοπώλες, αρτοποιοί κ.λπ.). Μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τις επαναστατημένες περιοχές κατασκήνωσαν πέριξ της Θεσσαλονίκης. Ο Αχμέτ μπέης κινήθηκε κατά των επαναστατών και επακολούθησε πυρπόληση χωριών.

Στις 19.6.1821 σημειώθηκε πυρπόληση μουσουλμανικών χωριών από τους επαναστάτες. Ο Αχμέτ μπέης έκαψε τα Βασιλικά.

Στις 24.6.1821 έγιναν εχθροπραξίες κοντά στη Θεσσαλονίκη: Καραμπουρνού, Επανομή και Μεσημέρι.

Στις 28.6.1821 πραγματοποιήθηκε επιδρομή στη Γαλάτιστα, το Ζαγκλιβέρι και τη μονή Αγίας Αναστασίας.

1-5.7.1821. Κατ' εφαρμογής σουλτανικής διαταγής, στα χωριά αυτά επακολούθησε θανάτωση των συλληφθέντων ανδρών, διανομή των αγαθών τους μεταξύ των στρατιωτών, πυρπόληση των κατοικιών και πώληση των γυναικών και παιδιών ως δούλων. Έτσι, 150 γυναικόπαιδα –που δεν είχαν σφαχτεί– από τη Γαλάτιστα και τα Ραβνά πουλήθηκαν ως δούλοι στη Θεσσαλονίκη. Οι μουσουλμάνοι στους οποίους ανήκε το εισόδημα των πυρποληθέντων χωριών διαμαρτυρήθηκαν για την απώλεια των εσόδων τους.

10.7.1821. Ο Μπαϊράμ πασάς στάλθηκε στην Κασσάνδρα (κατεχόμενη από τους Έλληνες).

21.7.1821. Εκτελέσθηκαν με βάρβαρο τρόπο ο επίσκοπος και δύο κορυφαίοι χριστιανοί (ο επίσκοπος Κίτρος Μακάριος⁸⁴, ο Μπαλάνος και ο Μενεξές, περί των οποίων βλ. κατωτέρω).

Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας*, Θεσσαλονίκη 1964 (εφεξής: *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*)· ο ίδιος, *IAM*, ό.π.

84. Ήταν τοποτηρητής του θρόνου της Θεσσαλονίκης, διότι ο μητροπολίτης Ιωσήφ ήταν από το 1819 συνοδικός στην Κωνσταντινούπολη, όπου και μαρτύρη-

29.7.1821. Εκτελέστηκαν 5 ακόμη πρόκριτοι, σύμφωνα με μαρτυρία βρετανού επισκέπτη. Η παράδοση διατήρησε τη μνήμη σφαγών εκ μέρους του μουσουλμανικού όχλου και μάλιστα μέσα σε μια εκκλησία, τον Άγιο Αθανάσιο⁸⁵. Η παράδοση επιβεβαιώνεται σαφώς από τον Χαΐρουλλάχ, που κάνει λόγο για εκτεταμένες σφαγές το καλοκαίρι του 1821. Η εκδοχή του Αγίου Αθανασίου είναι πολύ πιθανή, όχι μόνον διότι ήταν η πολυανθρωπότερη χριστιανική συνοικία, αλλά και διότι γειτνίαζε με μουσουλμανική. Κυρίως όμως ότι κάτι σοβαρό συνέβη στην ενορία του Αγίου Αθανασίου φαίνεται από τη σιωπή του διασωζόμενου κώδικα του ναού, ο οποίος εν αντιθέσει προς τον κώδικα της Παναγούδας, δεν φέρει καμία εγγραφή κατά τη διάρκεια του 1821 και 1822, πλην μιας χρεωστικής εγγραφής ποσού 14.400 γροσιών με χρονολογία 31.12.1822, ως εξής:

«Εἰς τὸν λογαριασμὸν καπιταλίου τῆς ἐκκλησίας, τόσον ἄφησαν τὰ ἀσημικὰ ποῦ ἐδόθησαν διὰ χρέη τοῦ κοινοῦ κατὰ τὸν Ἰούνιον μῆνα τοῦ ἔτους 1821 ὄντων ἐν ταῖς φυλακαῖς ὄλων τῶν πολιτῶν καὶ εἰς ἐξουσίαν τοῦ ἐδῶ Ἰσοῦφ μπέη ἀφέντου μας, τοῦ ὁποῖου ἐδόθησαν μὲ κοινήν τῶν πολιτῶν γνώμην καὶ μὲ ἀπόφασιν τοῦ τότε ἐπιτρόπου τοῦ ἁγίου Θεσσαλονίκης κυρίου Μελετίου ἁγίου Κίτρου καὶ ἐξώφλησαν...»⁸⁶.

Η είδηση επιβεβαιώνει ότι τον Ιούνιο 1821 οι «πολίτες» (=μέλη του Κοινού της Πολιτείας) ήταν φυλακισμένοι και ότι η εκκλησία πούλησε τα ασημικά της κατά διαταγή του διοικητή Γιουσούφ μπέη, με «κοινή των [φυλακισμένων] πολιτών γνώμη» και «απόφαση» του [σιδηροδέσμιου] αρχιερέα.

Στις 31.7.1821 οι Έλληνες εξακολουθούν να κρατούνται. Κατά την ανώνυμη βρετανική πηγή είχαν καταβάλει στον διοικητή Γιουσούφ μπέη 440.000 γρόσια. Όπως προκύπτει από μεταγενέστερα οθωμανικά έγγραφα, ο Γιουσούφ κατέβαλε προσωπικώς τα έξοδα της εκστρατείας στη Χαλκιδική, που ανήλθαν αρχικώς σε 800.000 γρόσια. Το ποσό αυτό θα έπρεπε να επιβαρυνθούν οι κάτοικοι της Θεσ-

σε. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Ο εθνομάρτυς Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωσήφ Δαλιβήρης ο από Δράμας», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 470-494 και Στάθης Κεκριδής, «Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωσήφ και “ο Συναξαριστής” του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη» *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 772 (Μάρτιος-Απρίλιος 1998) 251-268, όπου και συμπλήρωση της βιβλιογραφίας.

85. Απ. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η Ελληνική Επανάσταση», *ό.π.*, σ. 88.

86. *Κώδικας Αγίου Αθανασίου*, φ. 12α.

σαλονίκης και των γύρω χωριών. Κατά τις οθωμανικές πηγές, ο Γιουσούφ απέσπασε υπό τύπον δανείου από την ελληνική κοινότητα 319.000 γρόσια, εν αναμονή μελλοντικού διακανονισμού. Έλαβε επίσης ένα γραμμάτιο 100.000 γροσιών, διότι δεν επαρκούσαν τα μετρητά⁸⁷. Έτσι, οι πηγές μας συγκλίνουν ως προς το ποσό αλλά και ως προς το μέσο με το οποίο επιτεύχθηκε η είσπραξή του: Φυλάκιση και εκτέλεση των ηγετών, περιορισμός όλων των αρρένων στην αυλή της μητρόπολης, πίεση για εκποίηση περιουσιακών στοιχείων και ενδεχομένως σφαγή στη συνοικία του Αγίου Αθανασίου. Τις οικονομικές συναλλαγές του Γιουσούφ κανόνιζε κάποιος Μουσταφά, ο οποίος κατείχε το αξίωμα του επιμελητή της τσόχας, επόπτευε δηλαδή την παραγωγή υφάσματος για την κατασκευή των ενδυμασιών του οθωμανικού στρατού. Δεν γνωρίζουμε με ποιους άλλους τρόπους εκδηλώθηκε η πίεση για μετρητά, των οποίων είχε άμεση ανάγκη ο Γιουσούφ. Πάντως, ο Άγγλος και ο Ολλανδός πρόξενος ζήτησαν να σταλούν πολεμικά πλοία για να προστατεύσουν τους υπηκόους τους.

Στα τέλη Αυγούστου 1821 ο Γιουσούφ εκστράτευσε στην ανθιστάμενη Κασσάνδρα. Οι συνολικές δαπάνες της εκστρατείας είχαν φτάσει τα 4 εκατομμύρια γρόσια. Επιβλήθηκαν νέοι φόροι επιλεκτικά σε εύπορους Θεσσαλονικείς που θα μπορούσαν να πληρώσουν. Με γραπτό διάβημά τους οι πλουσιότεροι μουσουλμάνοι της πόλης απαίτησαν να πληρώσουν περισσότερα οι Εβραίοι. Επίσης σημειώθηκε διάθεση των ευρωπαίων υπηκόων να εγκαταλείψουν την πόλη, από φόβο για τη ζωή τους και για την περιουσία τους. Ταυτοχρόνως κυκλοφόρησαν φήμες για αποφυλάκιση των αρρένων χριστιανών. Φαίνεται ότι η μαζική φυλάκισή τους δεν απέδιδε πλέον ως μέσο πίεσης, διότι είχαν εξαντληθεί τα διαθέσιμά τους. Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1821 ο ρώσος πρόξενος εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη.

Κατά της Χαλκιδικής κινήθηκε τώρα ο Μαχμούντ Εμίν, πασάς με τρεις ουρές. Αντικατέστησε τον Γιουσούφ μπέη, ο οποίος έφυγε χρεωμένος για τη νέα του θέση. Ο Μαχμούντ Εμίν ήταν εξισλαμισμένος χριστιανός από τη Γεωργία⁸⁸, είδηση που διασώζει ο Rouqueville (προφανώς κατά πληροφορία του Bottu) αλλά συμφωνεί και ανεξάρτητη γεωργιανή πηγή⁸⁹. Ο Μαχμούντ Εμίν είχε ξεκινήσει

87. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σ. 505.

88. Rouqueville, ό.π., τ. 3, σσ. 167-168.

89. Иеромонахъ Антоцій (Святогорець), Очерки жизни и подвиговъ Старца Иеросхимонаха Йларіона Грузна, Свято-Гроицкіѣ Монастырь 1985 (Ιερομόναχος Α-

τη σταδιοδρομία του ως δούλος του Τσεζάρ πασά της Άκρας, ο οποίος είχε αντιμετωπίσει τον γαλλικό στρατό. Λόγω του θάρρους του απέσπασε την εμπιστοσύνη του αφέντη του και έγινε διοικητής της Γιάφας⁹⁰. Εκεί επέβαλε καταθλιπτικές φορολογίες και αγγαρείες. Είναι χαρακτηριστικό ότι υποχρέωσε τους χριστιανούς προσκυνητές των Αγίων Τόπων, αλλά και τους μουσουλμάνους προσκυνητές της Μέκκας, να κουβαλούν πέτρες από τις ακτές της Συρίας, δήμεν για κρατικά οικοδομήματα, αλλά με πραγματικό σκοπό να συγκαλύψει τις οικονομικές δραστηριότητές του. Αποπέμφθηκε από τη θέση του και διατάχθηκε η θανάτωσή του, αλλά κατέφυγε στην Αίγυπτο, όπου βρήκε καταφύγιο κοντά στον Μεχμέτ Αλή. Χάρη στη συνηγορία του τελευταίου ο Μαχμούτ Εμίν έλαβε χάρη και τοποθετήθηκε σε υπεύθυνη θέση στο Μοναστήρι⁹¹.

Στη Θεσσαλονίκη ο Μαχμούτ Εμίν χρειαζόταν επειγόντως χρήματα για την εκστρατεία κατά των Ελλήνων και για τις δικές του ανάγκες. Προκειμένου να τα εξασφαλίσει επρόκειτο να στραφεί κατά των κατοίκων. Στις 4.10.1821 απελευθερώθηκαν οι Έλληνες από τη μητρόπολη. Από φορολογικής απόψεως, αν εργάζονταν θα ήταν πιο χρήσιμοι στον Μαχμούτ Εμίν. Είναι όμως αμφίβολο αν μπορούσε να ομαλοποιηθεί η οικονομική κατάσταση, καθώς μία-μία καταστρέφονταν οι κωμοπόλεις: Ζαγκλιβέρι, Ρεσνίκια και Αρναία. Στα τέλη Δεκεμβρίου οι ευρωπαϊκές πηγές καταγράφουν ότι διακόπηκε ο τροφοδοσία της πόλης. Όταν ο Μαχμούτ Εμίν επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, στα τέλη Φεβρουαρίου 1822, η ανάγκη για μετρητά πρέπει να ήταν αφόρητη, εν όψει και της εκστρατείας του κατά της Νάουσας. Στις 22.3.1822 σημειώνεται η σύλληψη του Εμμανουήλ Κυριακού ή Τζανόγλου⁹², ο εμπορικός οίκος του οποίου αναφέρεται στις προξενικές εκθέσεις ως ένας από τους πέντε κορυφαίους της Θεσσαλονί-

ντώνιος Αγιορείτης, *Δοκίμιο ζωής και άθλων του Γέροντα ιερομονάχου Ιλαρίωνα του Γεωργιανού*).

90. Rouqueville, *ό.π.*, τ. 3, σ. 167· Raffanel, *ό.π.*, σ. 266 σημ. 1 (σημείωση του μεταφραστή): «Ο Αβδουλουβούδ γνωστός υπό το κοινόν όνομα Βαλαβούτ, ην αρνησθήρησκος Γεωργιανός την καταγωγήν, οίον έγνων αυτόν εν Ιόπη της Παλαιστίνης το 1815, όντα τότε υποδιοικητήν, άνθρωπος ωμότατος...».

91. Rouqueville, *ό.π.*, τ. 3, σσ. 167-169.

92. Αθανάσιος Καραθανάσης, «Η Θεσσαλονίκη κατά τα τέλη του ΙΗ' και τις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Ειδήσεις από τα γαλλικά αρχεία», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Οθωμανική Περίοδος 1430-1912 Α'*, σσ. 50-51 (εφεξής: «Η Θεσσαλονίκη κατά τα τέλη του ΙΗ' και τις αρχές του ΙΘ' αιώνα»). Βλ. και σημ. 72.

κης. Ο επιχειρηματίας αυτός φυλακίσθηκε και εκτελέσθηκε από τον Μαχμούντ Εμίν, με προκλητική περιφρόνηση της ιδιότητάς του ως υποπροξένου της Δανίας⁹³. Ο Μαχμούντ μεθόδευσε τη φυλάκιση, την καθαίρεση και την οικονομική αφαιμάξη του Εμμανουήλ, ώστε όχι μόνον να τον αποψιλώσει από κάθε κινητό περιουσιακό στοιχείο, αλλά και να πιέσει ψυχολογικά όσους θεσσαλονικείς επιχειρηματίες δεν είχαν αποστραγιστεί εντελώς από την περιουσία τους. Ανάλογη πολιτική εφαρμόστηκε και στην Κωνσταντινούπολη⁹⁴. Μετά τον Εμμανουήλ συνελήφθησαν και βασανίσθηκαν όχι μόνον χριστιανοί –όπως ο Σπανδωνής, γαμπρός και διαχειριστής της κληρονομιάς του Καφταντζιόγλου⁹⁵– αλλά και εβραίοι και μουσουλμάνοι τραπεζίτες⁹⁶.

Ένας άλλος λόγος για τον οποίο ο Μαχμούντ Εμίν αναζητούσε με τις μεθόδους αυτές χρήματα, ήταν η ανυπολόγιστη σπατάλη της οθωμανικής στρατοκρατίας. «Λίγο μετά την εγκατάστασή μου στη Θεσσαλονίκη», διηγείται αναφερόμενος στο έτος 1822 ένας Αιγύπτιος τυχοδιώκτης, που ακολούθησε τον Μαχμούντ Εμίν, «διορίστηκε διοικητής του λιμένος της Θεσσαλονίκης και μέσα σε μερικούς μήνες οι υπηρεσίες μου εκτιμήθηκαν τόσο πολύ, ώστε αναδείχθηκα σε στενό συνεργάτη του διοικητή της Θεσσαλονίκης. Λέγεται ότι όταν κερδίζει κανείς την εύνοια ενός πασά είναι σαν να κερδίζει μια περιουσία. Τουλάχιστον σε ό,τι αφορά εμένα, αυτό συνέβη. Διότι μόλις μαθεύτηκε ότι είχα την εύνοια του Αμπούλ Λουμπούτ (δηλαδή του Μαχμούντ Εμίν), η τύχη άρχισε να μου κάνει χάρες και να μου χαμογελά. Χρήμα, πλούτος και θαυμάσια όπλα, όμορφες σκλάβες και εξαιρετικά άλογα, ήταν όλα δικά μου. Τα τραγούδια των ελληνίδων σκλάβων και τα χλιμιντρίσματα που άφηναν τα νευρώδη αραβικά άλογα ζωντάνευαν το χαρέμι και το στάβλο μου. Όλα τα όνειρά μου για ευτυχία και δόξα είχαν πραγματοποιηθεί...»⁹⁷.

93. Rouverville, *ό.π.*, τ. 3, σσ. 326-331· Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, *ό.π.*, σσ. 22-26.

94. Όπως τον τραπεζίτη Δανέζη, που τελούσε υπό ρωσική προστασία. Βλ. Raffanel, *ό.π.*, σσ. 258-259.

95. Χεκίμογλου, «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας», *ό.π.*, σσ. 245-246.

96. Ιερομοναχъ Антоиїй (Святогорець), *ό.π.*, ο οποίος αφηγείται πώς ο Γεωργιανός μοναχός Ιλαρίων περιποιήθηκε αλυσοδεμένους εμπόρους, μουσουλμάνους και εβραίους, σε μία παραθαλάσσια φυλακή, εκτός των ανατολικών τειχών (πιθανότατα το πανουκλόσπιτο).

97. G. A. Perdikaris, *The Greece and the Greeks*, τ. Α', New York, Paine & Burgess, 1845, σσ. 218-219.

Η τυραννία του Μαχμούντ Εμίν διήρκεσε μέχρι τον Αύγουστο του 1823, οπότε μετατέθηκε στην Καραμανία, ίσως διότι οι μέθοδοί του δεν κρίνονταν πλέον αποδοτικές. Φαίνεται ότι οι πιέσεις συνεχίσθηκαν, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι μόλις ο Σπανδωνής αποφυλακίστηκε από τον διάδοχο του Μαχμούντ, εκποίησε από συμφώνου με τους άλλους προκρίτους, το νέο κοινοτικό νοσοκομείο⁹⁸. Ενδείξεις για σχετική ανακούφιση της ελληνικής κοινότητας σημειώνονται στα 1825, όταν εκτελούνται έργα στο κοινοτικό σχολείο⁹⁹ και εκδίδεται φερμάνι με το οποίο μειώνεται το φορολογικό μερίδιο των χριστιανών και αυξάνει το αντίστοιχο των Εβραίων¹⁰⁰.

Τον Ιούνιο του 1826 πραγματοποιήθηκε η προμελετημένη σφαγή των γενιτσάρων στην Κωνσταντινούπολη από στρατεύματα πιστά στον σουλτάνο Μαχμούντ¹⁰¹. Τον επόμενο μήνα σημειώθηκε εξέγερση των γενιτσάρων στη Θεσσαλονίκη, κυρίως βυρσοδεψών και καπνεργατών, την οποία φαίνεται ότι κατέστειλε με ευκολία ο τότε διοικητής Ομέρ Βρυώνης¹⁰². Ο αντικαταστάτης του Σαλή πασάς έθεσε εκ νέου ζήτημα πληρωμής αναδρομικών χρεών¹⁰³.

Οι κάτοικοι των χωριών γύρω από τη Θεσσαλονίκη υπέστησαν πολύ σκληρότερα δεινά από τους κατοίκους της πόλης, δεδομένου ότι –ακόμη και αν επιβίωναν από την καταστροφή των χωριών τους– κατά το ισλαμικό ιερό δίκαιο διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο να συλληφθούν και να πουληθούν ως δούλοι. Ο σημαντικός αριθμός εξισλαμισμών που καταγράφονται¹⁰⁴ –ασφαλώς αποσπασματικός– δεν ήταν άσχετος με τον κίνδυνο αυτό. Τον Σεπτέμβριο του 1830 εκδόθηκε βε-

98. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σσ. 476-477· Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1430-1912)*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 467-469· Χεχίμογλου, «Τα ελληνικά νοσοκομεία», ό.π.· Γκαλά-Γεωργιά – Χεχίμογλου, ό.π.

99. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σ. 513.

100. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 35.

101. Σαρρής, ό.π., σ. 508· Weissmann, ό.π., σ. 97· E. S. Creasy, *History of the Ottoman Turks from the Beginning of their Empire to the Present Time*, vol. II, London 1856, σσ. 408-412· Godfrey Goodwin, *The Janissaires (Οι Γενίτσαροι, ελληνική μετάφραση Τρισεύγενης Παπαϊωάννου)*, Αθήνα 1994, σσ. 287-302.

102. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, «Πώς είδαν οι Ευρωπαίοι Πρόξενοι της Θεσσαλονίκης την κατάσταση στη Μακεδονία τον περασμένο αιώνα», *Μακεδονικά* 20 (1980) 79-80.

103. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σ. 513.

104. Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνες 1796-1832*, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 336 (εφεξής: *Οι Μακεδόνες*).

ζυρική διαταγή για την απελευθέρωση των Ελλήνων που είχαν εξανδραποδιστεί. Ο διοικητής της Θεσσαλονίκης την απέκρυψε και οι ευρωπαίοι πρόξενοι έμαθαν την ύπαρξή της από την εφαρμογή της στη Σμύρνη! Δεν υπήρχε καμία πρόθεση εκ μέρους των τοπικών αρχών να την εφαρμόσουν. Ο αναπληρωτής του διοικητή διατηρούσε χριστιανές δούλες, τις οποίες αρνούνταν να απελευθερώσει¹⁰⁵. Ακόμη και στα 1831 εξακολουθούσαν να παραμένουν σε ερειπιώδη κατάσταση τα χωριά που είχαν στη διάρκεια της επανάστασης, ενώ ελαττωνόταν συνεχώς η αγροτική παραγωγή. Οι ιδιοκτήτες των χωριών, που ήταν κυρίως μουσουλμάνοι, είχαν καταστραφεί οικονομικώς. Εξακολουθούσε η φυγή των ελλήνων μεγαλεμπόρων¹⁰⁶, την οποία επιτάχυνε η έκδοση φερμανίου που πρακτικώς ακύρωνε τους διορισμούς ραγιάδων ως προξενικών υπαλλήλων και υποχρέωνε τους καταγόμενους από τα εδάφη του νέου ελληνικού κράτους να εκποιήσουν βιαστικά τις περιουσίες τους και να αποχωρήσουν¹⁰⁷.

Δημογραφικές εξελίξεις

Θα εξετάσουμε τώρα συνοπτικώς ποιες ήταν οι δημογραφικές εξελίξεις της περιόδου 1821-1835. Το 1835 οι χριστιανοί οθωμανοί υπήκοοι της Θεσσαλονίκης ήταν το πολύ 7.000, από τους οποίους, το ένα τρίτο νεοφερμένοι στην πόλη. Οι παλαιότεροι κάτοικοι, δηλαδή, και οι απόγονοί τους ήταν περίπου 4.500¹⁰⁸. Σ' αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε 250 προστατευόμενους –περί των οποίων κάνουν λόγο οι αμερικανικές πηγές¹⁰⁹. Μαζί με τις γυναίκες, τα παιδιά και τους γέροντες δεν θα ξεπερνούσαν τους 1.000. Έτσι, συνολικώς, ο εγχώριος χριστιανικός πληθυσμός χωρίς τους νεοφερμένους ήταν 5.500 ψυχές. Το 1792, ήταν, όπως είδαμε επίσης 5.500 ψυχές. Είτε λοιπόν θα πρέπει να δεχτούμε ότι σε περίοδο οικονομικής ευμάρειας 30 ετών δεν υπήρξε δημογραφική αύξηση, είτε θα πρέπει να ερμηνεύσουμε την πληθυσμιακή μείωση. Ο Βασίλης Δημητριάδης απέδειξε ότι υπήρξε δημογραφική αύξηση του πληθυσμού στην δυσμενή περίο-

105. Κων. Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840», *ό.π.*, σσ. 106-107.

106. Γεωργία Ιωαννίδου-Μπιτσιάδου, «Άγνωστες ιστορικές ειδήσεις για τη Μακεδονία από τις αμερικανικές προξενικές εκθέσεις της Θεσσαλονίκης» (1832-1840)», *Μακεδονικά* 20 (1980) 351-352.

107. Διάταγμα της 12ης Απριλίου 1831, στο Βασδραβέλλης, *IAM*, *ό.π.*, σ. 507.

108. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής*, *ό.π.*, σ. 31.

109. Ιωαννίδου-Μπιτσιάδου, *ό.π.*

δο 1831-1835¹¹⁰. Άρα, κατά μείζονα λόγο θα έπρεπε να έχει υπάρξει και στην προεπαναστατική περίοδο της ευημερίας. Η διαφορά μπορεί να ερμηνευτεί μόνον από τα γεγονότα της τριετίας 1821-1823.

Το γεγονός ότι μετεπαναστατικώς υπήρξε μείωση του αριθμού των χριστιανών της Θεσσαλονίκης σε σύγκριση με την προεπαναστατική περίοδο πιστοποιείται από φερμάνι του 1825, με το οποίο αναγνωρίζεται ρητώς «η ελάττωση του αριθμού των ραγιάδων και η οικονομική καχεξία τους», ένεκα της οποίας περιορίσθηκε το φορολογικό μερίδιο των χριστιανών¹¹¹. Ένας λόγος της πληθυσμιακής ελάττωσης είναι η μεγάλη βρεφική θνησιμότητα των ετών 1821-1823, η οποία διαπιστώνεται από το κατάστιχο του 1835, όπου καταγράφονται όλοι οι άρρενες ραγιάδες, από τα νεογέννητα μέχρι τους υπερήλικες. Εκεί απαντούν ελάχιστα βρέφη γεννημένα κατά την ανωτέρω περίοδο και αυτό –ειδικώς για το 1821¹¹²– σημαίνει σφαγές. Αλλά βέβαια δεν μπορούσε να ήταν αυτός ο λόγος που ο σουλτάνος παραδέχθηκε «ελάττωση του αριθμού των ραγιάδων». Ούτε και η ελάττωση ήταν οριακή, διότι τότε δεν θα επέφερε σοβαρή ανακατανομή του φορολογικού βάρους.

Πόση ήταν λοιπόν η πληθυσμιακή ελάττωση; Ο μοναδικός τρόπος να την υπολογίσουμε είναι να προβάσουμε τον πληθυσμό των 5.500 ψυχών του 1792 σε τεσσαρακονταετές χρονικό διάστημα και να αφαιρέσουμε τον πληθυσμό του 1835. Με ετήσιο ρυθμό αύξησης 1% οι χριστιανοί θα έπρεπε να ήταν περίπου 9.000. Με ετήσιο ρυθμό αύξησης 2% θα έπρεπε να ήταν περίπου 13.000. Ο «ελλείπων» πληθυσμός ήταν μεταξύ 3.500 και 7.500 ψυχών. Δηλαδή απώλειες μεταξύ 40 και 60%.

Αν και, όπως είδαμε, πρέπει να συνέβησαν σφαγές, το μέγεθος

110. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής*, ό.π., σ. 34. Η αύξηση ήταν της τάξης του 7,8% ετησίως.

111. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σ. 487. Βλ. επίσης πίνακα υπόχρεων στην πληρωμή κεφαλικού φόρου στην πόλη της Θεσσαλονίκης, χρονολογούμενο στα 1834-1835, *αυτόθι*, σ. 526, όπου η αναλογία είναι 3,7 Εβραίοι προς 2,2 Ρωμιοί.

112. Και αν υποθέσουμε ευλόγως ότι οι γεννήσεις μειώθηκαν εκούσια το 1822 και 1823, αυτό δεν θα μπορούσε να έχει συμβεί για τις γεννήσεις του 1821. Το γεγονός ότι ελάχιστα παιδιά γεννημένα το έτος εκείνο απαντούν στον κώδικα του 1835, μόνον με μαζικές σφαγές μπορεί να ερμηνευτεί. Η φράση του Rouqueville ότι η «Θεσσαλονίκη ήταν θέατρο βασάνων και σφαγών» (ό.π., σ. 331) έχει βέβαια γενική ισχύ, αλλά οι θανατώσεις νηπίων το 1821 πρέπει να έχουν υποτιμηθεί από την ιστοριογραφική έρευνα.

του «ελλείποντος» χριστιανικού πληθυσμού είναι πολύ μεγάλο για να ερμηνευτεί μόνον από βιαιοπραγίες εναντίον αμάχων. Βέβαια, πρέπει να είμαστε προσεκτικοί με τους αριθμούς των οθωμανικών πηγών και κυρίως με την οθωμανική πραγματικότητα. Το 1835 συναντούμε 5.500 παλαιούς κατοίκους, 5.500 και το 1792. Αλλά και στη φορολογική απογραφή του 1530 πάλι 5.500 χριστιανοί καταγράφησαν¹¹³! Είναι τόσα πολλά τα κενά και οι ασυνέχειες ώστε δεν μπορούμε να λάβουμε τοις μετρητοίς αυτά τα στοιχεία. Πρέπει να συνυπολογίσουμε τους ποικίλους παράγοντες μείωσης του πληθυσμού, όπως η υψηλή νοσηρότητα, η βρεφική θνησιμότητα, οι συχνές επιδημίες πανούκλας και χολέρας, οι σεισμοί, οι πυρκαγιές, αλλά και οι μετακινήσεις και μεταναστεύσεις.

Μαζική αποδημία αρχόντων στο εσωτερικό

Αν αναζητήσει κανείς τα ίχνη των πλουσίων εμπόρων της προεπαναστατικής περιόδου, δεν θα τους βρει στη Θεσσαλονίκη. Απογόνους του Καφταντζόγλου (συμπεριλαμβανομένων των οικογενειών Χαρίση και τους Πρασάκκη) θα βρούμε στη Γαλλία και στο ελληνικό βασίλειο¹¹⁴. Το ίδιο ισχύει και για την οικογένεια Ρογκότη¹¹⁵. Πολύ αργότερα ορισμένοι γόνοι της θα επιστρέψουν στη Θεσσαλονίκη ή θα προβούν σε δωρεές προς την ελληνική κοινότητα. Ο γαμπρός του Καυταντζόγλου, ο Σπανδωνής, φυλακίσθηκε. Ο γιος του τελευταίου, ο Δημήτριος Σπανδωνή, δεν απέκτησε ποτέ οικονομική επιφάνεια συγκρίσιμη προς εκείνη του ζάπλουτου πατέρα του και του πάμπλουτου παππού του¹¹⁶. Περισσότερες είναι πάμπλουτες οικο-

113. Βάσει του Tahrir Defter TT #403, καταγράφησαν 899 νοικοκυριά με επικεφαλής αρσενικό μέλος, 148 με επικεφαλής χήρα και 156 άγαμοι (Heath Lowry, «When Did the Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax-Registers, 1478-1613», *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton 1994, σ. 210). Οι καταγραφές αυτές (Tahrir Defter) έχουν φορολογικό χαρακτήρα και περιλαμβάνουν όσους είναι υπόχρεοι φόρου. Δεν είναι πληθυσμιακές στατιστικές. Για να εκτιμήσουν χονδρικά τον πληθυσμό με βάση τα Tahrir Defter, οι τουρκολόγοι υπολογίζουν ότι τα νοικοκυριά με επικεφαλής άρρενα περιλαμβάνουν 5 άτομα, τα νοικοκυριά με επικεφαλής χήρα 4 άτομα και προσμετρούν κάθε άγαμο ως ένα άτομο. Έτσι, ο αριθμός που προκύπτει για τη Θεσσαλονίκη του 1529 είναι: [(899 νοικοκυριά × 5) + (148 χήρες × 4) + 156 άγαμοι] = 4.495 + 740 + 156 = 5.391 ψυχές.

114. Χεκίμογλου, «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας», ό.π., σσ. 240-243.

115. Ό.π., σσ. 188-194.

116. Ό.π., σσ. 245-246.

γένειες των οποίων χάθηκαν παντελώς τα ίχνη. Ο Μανόλης Ρίζος εξοφανίζεται εντελώς από τις πηγές, παρά το γεγονός ότι το 1822 υπήρχε ακόμη το μέγαρό του στην πόλη¹¹⁷. Ελάχιστοι είναι οι πλούσιοι που απαντούν μετά την επανάσταση και σχεδόν κανένας μετά το 1830. Έτσι επιβεβαιώνονται οι ευρωπαϊκές πηγές που σημείωναν τότε ότι συνεχιζόταν η φυγή των ευπόρων.

Η τελική πράξη για την εξάλειψη των ευπόρων

Το 1834 ο γάλλος πρόξενος απέδιδε την παρακμή της Θεσσαλονίκης σε τρεις παράγοντες: Στη φυγή των ελλήνων μεγαλεμπόρων, τη συνεχή αύξηση των φόρων και τη συνεχή πτώση της γεωργικής παραγωγής. Τον Σεπτέμβριο του 1836, κατά τον αμερικανό πρόξενο, το οθωμανικό κράτος εξανάγκασε τους ξένους υπηκόους της Θεσσαλονίκης είτε να εγκαταλείψουν την επικράτεια είτε να παραμείνουν με την ιδιότητα του ραγιά. Μόνον 19 έμειναν, ενώ οι 250 προτίμησαν να φύγουν¹¹⁸. Η προσωπογραφική έρευνα στα μέσα του 19ου αι. δείχνει ότι οι νέοι κοινοτικοί ηγέτες ήταν επιχειρηματίες που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη από άλλες μακεδονικές πόλεις. Ελάχιστοι είχαν οικονομική επιφάνεια συγκρίσιμη προς εκείνη των προεπαναστατικών θεσσαλονικέων επιχειρηματιών. Όπως δείχνουν τα τεκμήρια, το διοικητικό σχήμα των κοινοτικών επιτρόπων διατηρήθηκε και μετεπαναστατικώς. Για μερικά χρόνια φαίνεται να διατήρησαν τη διοίκηση της κοινότητας ορισμένοι από τους παλαιούς άρχοντες, των οποίων αργότερα τα ίχνη χάνονται¹¹⁹.

Ένα άλλο συμπέρασμα που προκύπτει από την αντιπαραβολή του κατάστιχου του 1835 προς εκείνο του 1792 είναι η εξάλειψη ορισμένων από τα βασικά προεπαναστατικά επαγγέλματα και η αποδυνάμωση άλλων. Για παράδειγμα, οι επαγγελματικές ομάδες των κατασκευαστών κάπας (κεπετζήδων) και των εμπόρων της Αιγυπτιακής Αγοράς εξέλειπαν τελείως, προφανώς λόγω της μείωσης στην παραγωγή μαλλιού αφενός και της συρρίκνωσης του εμπορίου αφετέρου. Ειδικώς οι γουναράδες, τη σημασία των οποίων για την προεπαναστατική περίοδο ήδη τονίσαμε, είχαν συρρικνωθεί το ήμισυ.

117. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σ. 461.

118. Ιωαννίδου-Μπιτσιάδου, ό.π.

119. Ευάγγελος Χερίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη την εποχή του Τρικούπη», στο Κ. Αρώνη Τσίχλη – Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, Αθήνα 2000, σσ. 547-568.

Μάλιστα, είχαν λιγότερα παιδιά αναλογικώς προς τον υπόλοιπο πληθυσμό. Κανείς από τους εναπομείναντες γουναράδες δεν διαδραμάτιζε πλέον σημαντικό ρόλο στην κοινοτική διοίκηση. Η ταυτόχρονη τετράμηνη φυλάκιση όλων των επαγγελματιών, η αποστράγγιση της πόλης από χρηματικά διαθέσιμα, οι σφαγές, οι βιαιοπραγίες γενιτσάρων και ατάκτων, οι αλλεπάλληλες φορολογίες, η καταστροφή της γεωργικής παραγωγής ήταν παράγοντες που συνέδραμαν για την οικονομική καταστροφή και τη συνεπακόλουθη πληθυσμιακή ελάττωση των χριστιανών. Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε ότι το μόνο τυχαίο στην περίπτωση αυτήν ήταν ότι αυτοί οι παράγοντες έδρασαν ταυτόχρονα. Διότι κάθε ένας ξεχωριστά ήταν εγγενής στην οθωμανική κοινωνία. Γι' αυτό ακριβώς και προκύπτει η πληθυσμιακή στασιμότητα των χριστιανών υπηκόων επί τέσσερις συναπτούς αιώνες.

Συμπέρασμα

Με τις γνώσεις που συσσωρεύτηκαν από το 1940 μέχρι σήμερα, μπορούμε να εξετάσουμε τα συμβάντα με συστηματικό τρόπο. Λείπουν όμως πολλά ακόμη στοιχεία και θα απαιτηθεί έρευνα για τη συμπλήρωσή τους, ιδιαίτερα στις οθωμανικές πηγές.

Δεν είναι ορθό ότι οι διωγμοί υπήρξαν παροδικοί, ένα είδος λάθους που δεν επηρέασε τη λειτουργία του συστήματος, και ότι το οθωμανικό κράτος «δεν είχε μακροπρόθεσμο συμφέρον να αποστραγγίσει τους Θεσσαλονικείς». Αντιθέτως, οι Οθωμανοί αξιωματούχοι κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια να πετύχουν την οικονομική αποστράγγιση καταρχάς των χριστιανών και στη συνέχεια όλων των εμπόρων της Θεσσαλονίκης, χρησιμοποιώντας ως μέσο και τη φυσική εξόντωση. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβη στις άλλες θρησκευτικές κοινότητες της Θεσσαλονίκης. Πάντως, οι λόγοι της καταστροφής της προεπαναστατικής αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης ήταν οργανικοί, οφειλόμενοι στη φύση της οθωμανικής κοινωνίας, και όχι περιστασιακοί.

Η δεύτερη –μετά την Κωνσταντινούπολη– μεγαλύτερη πόλη του ευρωπαϊκού τμήματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας καταδικάστηκε σε παρακμή, σε μια εποχή που η ανθρωπότητα βίωνε το θαύμα ιλιγγιωδών τεχνολογικών και πολιτικών μεταβολών. Αυτό δεν ήταν αποτέλεσμα της ελληνικής επανάστασης, αλλά του φεουδαλικού χαρακτήρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήταν ακριβώς αυτός ο χαρακτήρας που η επανάσταση του 1821 επιχείρησε να καταργήσει.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΩΝ. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ,
ΒΛΑΛΗΣ, ΜΕΝΕΞΕΣ, ΜΠΑΛΑΝΟΣ, ΑΓΑΘΟΝΙΚΟΣ, ΠΑΙΚΟΣ*Κυδωνιάτης*

Μεταξύ των θυμάτων της επανάστασης του 1821, διεσώθη το όνομα του Αναστασίου Κυδωνιάτη¹²⁰. Σύμφωνα με απογόνους του, ο πατέρας του Αναστασίου ονομαζόταν Δημήτριος. Ο Αναστάσιος, κατά την ίδια πηγή, γεννήθηκε περί το 1770, ήταν πλούσιος γουναράς και ταξίδευε στην Τεργέστη, στη Λειψία και την Κωνσταντινούπολη¹²¹. Μεταξύ των γουναράδων το έτος 1792 (όταν δηλαδή ο επονομαζόμενος Κυδωνιάτης θα ήταν περίπου 22 ετών), αναφέρονται δύο πρόσωπα με το προσωνύμιο «Κυδωνίτης» (από τις Κυδωνιές), ο Αργύρης και ο Αθανάσης, και οι δύο τους φτωχοί. Αναφέρονται, επίσης, οκτώ γουναράδες με το όνομα Αναστάσης, αλλά κανένα δεν ταιριάζει στην περιγραφή που δόθηκε, εκτός από τον γουναρά Αναστάση, που ήταν συνεταίρος κάποιου Μανόλη από την Κωνσταντινούπολη¹²². Δεν υπάρχει όμως κανένα τεκμήριο που να μας ενθαρρύνει να ταυτίσουμε τον Κυδωνιάτη με τον συνεταίρο του Κωνσταντινουπολίτη Μανόλη, πέραν της οικογενειακής παραδόσεως ότι ο πρώτος ταξίδευε στην Κωνσταντινούπολη.

Ωστόσο, το προσωνύμιο «Κυδωνιάτης», που ηχεί εξωπραγματικά λόγιο στην καθομιλουμένη των αρχών του 19ου αι., οφείλεται στον ιστορικό Ι. Φιλήμονα και όχι σε τοπική πηγή. Αντίθετα, στα

120. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 16.

121. Αντώνης Θεοδωρίδης, *Η δραματική συμβολή της Θεσσαλονίκης στον αγώνα του 1821*, Θεσσαλονίκη 1940, σ. 66.

122. Πρόκειται για τους: Αναστάση Γιόβιτζα, Τάσιο, Αναστάση, σύντροφο του Μάλου σταμπολού, Τάσιο Μετζοβίτη, Αναστάση, γιο του παλτάκ (κουτσού) Μανόλη, Αναστάση του Γιώργου, Αναστάση του Χατζή Νικόλα και βέβαια τον *Αναστάσιο Ιωάννου. *Κατάστιχο*, σσ. 68-78. Πρβλ. Χεκίμογλου, «Η περίπτωση των γουναράδων», ό.π.

τουρκικά έγγραφα της εποχής αναφέρεται μεταξύ των θυμάτων της Επανάστασης ο γουναράς Αναστάσης, που κατείχε μικρή περιουσία¹²³. Κατά πάσα πιθανότητα, ο γουναράς Αναστάσης και ο γουναράς Αναστάσης Κυδωνιάτης, που φέρονται να απαγχονίσθηκαν αμφότεροι το 1821, αποτελούν ένα και το αυτό πρόσωπο.

Γεώργιος Βλάχης

Ο Γεώργιος Βλάχης ήταν έμπορος. Καταγόταν από τα Άγραφα¹²⁴. Πρέπει να εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 19ου αι. Η αδελφή του παντρεύτηκε τον Θωμά Κανέλλη, που εμπορευόταν στην Αγγλία¹²⁵. Ο Γεώργιος Βλάχης παντρεύτηκε τη Δόμνα, αδελφή του Χρήστου Μενεξέ¹²⁶. Κατά πάσα πιθανότητα, ήταν Φιλικός¹²⁷.

Μενεξές

Ο έμπορος Χρήστος υιός Γεωργίου, ο επονομαζόμενος Μενεξές, υπήρξε ίσως το πρώτο μέλος της Φιλικής Εταιρείας στην πόλη¹²⁸. Η καταγωγή του ήταν από τα Άγραφα¹²⁹. Ο Χρήστος Μενεξές χρημα-

123. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 15.

124. Θεοδωρίδης, ό.π., σ. 74.

125. Ό.π. Ο Θωμάς Κανέλλης ήταν ο γιος του Δημήτρη Κανέλλη και της κόρης του Γεωργίου Νιννή και όχι ο Θωμάς Κανέλλης που εμφανίζεται το 1782 στον κώδικα της μονής Βλατάδων.

126. Ό.π. Για το βαπτιστικό όνομα της συζύγου του, βλ. Ι. Ψαρράς, *Από τη Θεσσαλονίκη στη Βενετία. Ιστορία της οικογένειας Νιννή*, 17ος-20ός αιώνας, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 85.

127. Θεοδωρίδης, ό.π. Ο Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 16, δεν βρήκε κάτι σχετικό προς τον Βλάχη στα μεταφρασμένα τουρκικά έγγραφα και εξέφρασε την υπόνοια ότι μπορεί να διέφυγε. (Βέβαια χρειάζεται μεγάλη φαντασία για το πώς θα μπορούσε να αποδώσει ο τούρκος γραφέας το όνομα Βλάχης). Αντιθέτως, ο Θεοδωρίδης διαβεβαιώνει, επικαλούμενος το «αρχείο της οικογένειας Τάττη», ότι ο Βλάχης εκτελέστηκε και ότι κατά τον χρόνο της εκτέλεσής του η γυναίκα του ήταν σε ενδιαφέρουσα. Γέννησε ένα γιο, που έλαβε το όνομα του πατέρα του «εργασθείς μετά ζήλου εις την Κοινότητα Θεσσαλονίκης» (η φράση είναι σε εισαγωγικά και πιθανόν να προέρχεται από την Αγγελική Μεταλλινού). Δεν έχουμε εντοπίσει τέτοιο πρόσωπο.

128. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 9.

129. Στην πίσω σελίδα του εσωφύλλου ενός αντιτύπου του «*Προχείρου*» του Κ. Αρμενοπούλου, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1793 και ανήκε στην οικογένεια Τάττη, σημειώνεται το εξής: «1802: οκτωβρίου: 27: εγκαινιάσθη ο Ναός της Κυρίας ημών Θεοτόκου και αεί παρθένου Μαρίας επ' ονομαζομένης Λαγωδιανής εις μεγαλόπολιν Θεσσαλονίκην και ήτον κτήτωρ ο Κυρ χρίστος Γεωργίου, επ' ονομα-

τοδότησε το 1802 την ανοικοδόμηση της Παναγίας του Λαγουδιάτη (Λαγουδιανή)¹³⁰, μετοχίου της Μονής των Βλατάδων, και αγόρασε ένα στασίδι στην ίδια εκκλησία¹³¹. Οι πληροφορίες αυτές δείχνουν ότι ο Μενεξές είχε ανθηρή οικονομική κατάσταση από τις αρχές του 19ου αι. Βοήθησε την αναστήλωση της Λαγουδιανής, όχι επειδή κατοικούσε στην περιοχή¹³², αλλά μάλλον διότι είχε πνευματικές σχέσεις με τη Μονή των Βλατάδων. Ο ίδιος ήταν ενορίτης του Αγίου Νικολάου¹³³.

Η είδηση της δολοφονίας του Μενεξέ διασώθηκε και σε αγιορειτικές ενθυμήσεις¹³⁴. Γραπτή επιβεβαίωση του γεγονότος είχαμε από την αναφορά του προξένου της Ολλανδίας στη Θεσσαλονίκη, του Mattatia d' Abram, ο οποίος σε έγγραφό του με ημερομηνία 23 Ιουλίου 1821 πληροφόρησε τους προϊσταμένους του ότι ο Μενεξές αποκεφαλίστηκε, μαζί με τον επίσκοπο Κίτρους Μελέτιο και τον έμπορο Χριστόδουλο Μπαλάνο¹³⁵.

Η εκτέλεση έγινε την ίδια μέρα, αλλά όχι στον ίδιο τόπο. Ο Μελέτιος και ο Χριστόδουλος Μπαλάνος παραδόθηκαν στον ισλαμικό όγλο, που ήταν εξαгриωμένος μετά τις μάχες στη Χαλκιδική, και κατακρεουργήθηκαν στην πλατεία της αλευραγοράς, το λεγόμενο Καπάνι. Ο Χρήστος Μενεξές κρεμάστηκε –επίσης από τον όγλο– σε ένα πλατάνι δίπλα στη Ροτόντα¹³⁶.

Για τον βίο του Χρήστου Μενεξέ γνωρίζουμε τα εξής: Είχε έξι παιδιά¹³⁷. Σύχναζε σε ένα καφενείο, που βρισκόταν δίπλα στο Καζαντζιλάρ τζαμί¹³⁸, τον άγνωστο βυζαντινό ναό που τιμούμε στην Παναγία των Χαλκίων. Ήταν ακτάρης (=μυροπώλης). Στο κατάστιχο των ακτάρηδων του έτους 1792, ο πλουσιότερος ήταν ο «Χριστουλάκος Γουναρόπογλου»¹³⁹. Την εποχή εκείνη δεν ήταν ασυνήθιστο

ζωμένω μυνιζέ εκ της υπαρχίας του αγίου Φαναρίου και Ανωχωρίου, εκχωρίον μεγάλη Βρανιανά δια μνημόσυνον των γονέων του». Απ. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η Ελληνική Επανάσταση», ό.π., σ. 77.

130. Βλ. ό.π.

131. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή*, ό.π., σ. 280.

132. Η Λαγουδιανή, ως μετόχι της μονής Βλατάδων, δεν διέθετε ενορία, με τη διοικητική σημασία του όρου.

133. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 14.

134. Γεράσιμος Συμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Καρυές 1988, σ. 173.

135. Κων. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία*, ό.π., σ. 69.

136. Παπάζογλου, ό.π., σ. 428.

137. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 14.

138. Παπάζογλου, ό.π. Για το καφενείο, Παπάζογλου, ό.π., σ. 425.

139. *Κατάστιχο*, σ. 88.

να βρίσκουμε το ίδιο πρόσωπο με άλλο προσωνύμιο σε διαφορετικές εποχές της ζωής του. Μπορεί δηλαδή ο «Χρήστος Γεωργίου» του 1802 να ταυτίζεται με τον «Χρηστούλακο Γουναρόπογλου» (=γιου του γουναρά) του 1792.

Για την περιουσία του, πληροφορούμαστε από τα σημειώματα των οθωμανικών αρχών¹⁴⁰. Το 1821 ο Μενεξές ήταν ιδιοκτήτης δεκατεσσάρων ακινήτων στη Θεσσαλονίκη, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η παρουσία του στην πόλη δεν ήταν πρόσφατη. Εξίσου σημαντικό ήταν το κεφάλαιο που είχε επενδύσει στα εμπορεύματά του. Όμως, το μεγαλύτερο μέρος του είχε καταστεί επισφαλές, διότι ήταν τοποθετημένο σε εμπορικές πιστώσεις προς επιχειρηματίες που είχαν ήδη πτωχεύσει ή εξαφανιστεί για να αποφύγουν τη σύλληψη. Αλλά και ο θάνατος του ίδιου του Μενεξέ μετακύλυσε στους πιστωτές του ένα σημαντικό βάρος, από τα ποσά που τους όφειλε ο ίδιος. Με τον θάνατό του δημιουργήθηκε μία ομάδα πιστωτών που περίμενε να δώσει η Ύψηλή Πύλη την άδειά της να εκποιηθούν τα ακίνητα και να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις τους¹⁴¹.

Το εμπορικό κατάστημά του, στο οποίο πουλούσε αρώματα, βρισκόταν απέναντι από το τελωνείο της εποχής στη σημερινή πλατεία Εμπορίου¹⁴², κοντά στον ναό του Αγίου Μηνά. Ο Χρήστος Γεωργίου ήταν επίτροπος αυτού του ναού¹⁴³, επαναστατικού κέντρου στη Θεσσαλονίκη της εποχής¹⁴⁴. Γιος του πρέπει να ήταν ο Γεώργιος Μενεξές, που καταγράφεται στα οθωμανικά κατάστιχα στα 1840 ως γηγενής Θεσσαλονικιός με κατοικία στον Άγιο Νικόλαο. Ήταν έμπορος και είχε ελληνική υπηκοότητα¹⁴⁵. Γιος του Γεωργίου ήταν ο Αριστείδης Γεωργίου Μενεξές¹⁴⁶, ο οποίος ήταν ναυτιλιακός πράκτωρ και συγκεκριμένα αντιπροσώπευε την «Κυκλαδική Ατμο-

140. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 14.

141. Ό.π.

142. Ό.π.: «εμπορεύματα του καταστήματος ευρισκομένου έναντι του τελωνείου». Για τη διαρρύθμιση της περιοχής του τελωνείου, βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Τα Μυστήρια της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 149, 152, 157.

143. Σμυρνάκης, ό.π.

144. Σύμφωνα με σημείωση του ιεροδικαστή Χαΐρουλάχ, ότι οι πρόκριτοι μαζεύονταν κάτω από τις καμάρες του ναού και συζητούσαν «για το Μοριά». Παπάζογλου, ό.π.

145. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σ. 536.

146. Από τους πρώτους που υπέγραψαν διαμαρτυρία της ελληνικής κοινότητας κατά δημοσιεύματος ξένης εφημερίδας το 1880.

πλοΐα»¹⁴⁷, καθώς και ιδιοκτήτης ακινήτου στην οδό Εγνατία, στη συμβολή της με τη σημερινή Αγίας Σοφίας¹⁴⁸. Ο Αριστείδης διατέλεσε έφορος των σχολείων το 1878¹⁴⁹. Οι γιοι του, που ζούσαν πλέον στις αρχές του εικοστού αιώνα, ήταν ο Γεώργιος, ο Δημοσθένης και ο Κωνσταντίνος Μενεξέ¹⁵⁰.

Χριστόδουλος Μπαλάνος

Ο Χριστόδουλος Μπαλάνος, υιός Παναγιώτη, καταγόταν από τις Σέρρες¹⁵¹. Ήταν έμπορος βαμβακιού και άλλων γεωργικών προϊόντων. Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αι., οι Σέρρες ήταν το επίκεντρο της παραγωγής και του εμπορίου του βάμβακος. Τεράστιες ποσότητες παράγονταν εκεί και εξάγονταν σε «μπά-

147. *Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Τραπεζίης της Ανατολής*, φάκελος 1740.

148. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου – Χεκίμογλου, *ό.π.*, σ. 294.

149. Νίκος Γκαρπολάς, *Πώς η Μακεδονία παρέμεινε ελληνική. Ιστορικά σελίδες*, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 101.

150. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου – Χεκίμογλου, *ό.π.*, σ. 364.

151. Βασδραβέλλης, *IAM*, *ό.π.*, σ. 549. Ο αδελφός του λεγόταν Βάυλος, ή έτσι αποδόθηκε το όνομά του κατά τη μετάφραση του σχετικού τουρκικού εγγράφου. Πιθανότερο φαίνεται το «Μπάιλος» ή και «Μπάλιος», που έχει την ίδια ρίζα με τον Μπαλάνο (και μοιάζει με το όνομα Βλάχης). Ας σημειωθεί ότι στα 1810 και 1811 κατοικούσε στην ενορία μία γυναίκα, που αναφέρεται ως «Χριστιανή Μπάλιου» και ως «Παναγιώτινα». Η πληροφορία προκύπτει από έγγραφα μεταβίβασης ακινήτου, που συνόρευε με τον ναό της «Παναγούδας» (Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας», *ό.π.*, 362-363). Το μεν πρώτο όνομα της αποδίδεται από μουσουλμάνο γραφέα (κι έτσι εξηγείται το «Χριστιανή»), το δε δεύτερο από χριστιανό, που τη γνώριζε και του αρκούσε το «Παναγιώτινα». Αν αναγνωρίσουμε τη γυναίκα αυτή ως χήρα κάποιου Παναγιώτη Μπάλιου, ίσως έχουμε τη μητέρα του Χριστόδουλου του επικεκλημένου Μπαλάνου, γιου του Παναγιώτη. Το περίεργο είναι ότι σε κατοπινό συμβόλαιο, αντί της Παναγιώτινας, αναφέρεται ιδιοκτησία του Νικολάου Ρογκότη (Στογιόγλου, *ό.π.*, 352), του οποίου το πατρώνυμο ήταν επίσης Παναγιώτης! Η ιδιοκτησία, δηλαδή, της χήρας του Παναγιώτη Μπάλιου πέρασε στον Νικόλαο Ρογκότη. Η περίπτωση να αγόρασε ο Ρογκότης το σπίτι από τη χήρα είναι μηδαμινή, διότι τρία μόλις χρόνια από τότε που αναφέρεται η χήρα ως ιδιοκτήτρια (και όχι ο Ρογκότης) ο τελευταίος διατέλεσε επίτροπος του ναού. Είναι απίθανο να εκλεγόταν επίτροπος του ναού τόσο νέος κάτοικος της ενορίας. Η πληθώρα των ενδεχομένων είναι μεγάλη και μόνον εικασίες μπορούν να διατυπωθούν, μία από τις οποίες θα μπορούσε να είναι ότι ο Ρογκότης και ο Μπαλάνος ήταν αδελφια ή έστω εξαδέλφια. Αλλά, ο Μπαλάνος ήταν Σερραίος, ενώ ο Ρογκότης Ηπειρώτης.

λες»¹⁵², έκφραση που δεν είναι ίσως άσχετη με το προσωνύμιο «Μπαλάνος». Στη Θεσσαλονίκη, που την εποχή εκείνη εξήγαγε 22.500 μπάλες βαμβακιού και ταυτόχρονα ήταν το κέντρο διανομής επιπλέον 15.000 για τοπική χρήση¹⁵³, ο Μπαλάνος αναδείχθηκε σε έναν από τους κυριότερους επιχειρηματίες. Παντρεύτηκε την Άννα, κόρη του Γιακουμή Πάικου¹⁵⁴.

Στα 1812-1813 οι γαλλικές προξενικές εκθέσεις τοποθετούσαν τον Μπαλάνο στο ίδιο επίπεδο με τους Καφταντζιόγλου, Σπανδωνή, Κυριακού, Πάικο και Ρογκότη. Οι οίκοι αυτοί έλεγχαν το εμπόριο της Μακεδονίας με το εξωτερικό. Οι γάλλοι πρόξενοι έπνεαν μένεα κατά των ελληνικών οίκων, διότι προτιμούσαν να συνεργάζονται με αυστριακούς και άγγλους εμπόρους, προς βλάβη του γαλλικού εμπορίου¹⁵⁵.

Ο Μπαλάνος διατέλεσε επίτροπος των αγιορειτικών μονών στη Θεσσαλονίκη από την 1η Σεπτεμβρίου 1810 μέχρι τις 30 Αυγούστου 1813¹⁵⁶. Η τριετία αυτή είναι η μοναδική περίοδος, κατά την οποία διεκόπη η 30ετής θητεία του Ιωάννη Καφταντζιόγλου ως επιτρόπου του Αγίου Όρους στη Θεσσαλονίκη¹⁵⁷. Υπήρξε περίοδος σημαντική, αφού στη διάρκειά της διατυπώθηκε νέο τυπικό για τις αγιορειτικές μονές, το οποίο επικυρώθηκε στο 1811 από τον διοικητή της Θεσσαλονίκης Γιουσούφ μπέη¹⁵⁸. Με τον μπέη αυτόν –που προερχόταν επίσης από τις Σέρρες– ο Μπαλάνος φαίνεται πως είχε καλές σχέσεις. Διοικητής του Αγίου Όρους ήταν ο Χαλίλ, εξάδελφος του Γιου-

152. Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1974, σσ. 59-62. Η πεδιάδα των Σερρών παρήγαγε 70.000 μπάλες των 100 οκάδων η μία.

153. D. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge 1993, σ. 27. Στα μέσα του 19ου αι., η Μακεδονία παρήγαγε λιγότερο από 10.000 μπάλες, ενώ η Μικρά Ασία 50.000. Ό.π.

154. Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας», ό.π., 385-386. Ο γάμος έγινε προ του 1813, όπως φαίνεται από τις παραγγελίες βιβλίων του ζεύγους. Η προίκα της Άννας πρέπει να έφτανε τα 113.282 γρόσια, διότι ο Μπαλάνος εφέρετο χρεώστης του ποσού αυτού στη σύζυγό του. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 14.

155. Καραθανάσης, «Η Θεσσαλονίκη κατά τα τέλη του ΙΗ' και τις αρχές του ΙΘ' αιώνα», ό.π., σσ. 50-51.

156. Χ. Γάσπαρης, *Αθωνικά Σύμμεικτα, Αρχείο Πρωτάτου*, Αθήνα 1991, σ. 207.

157. Χεχίμογλου, «Ιωάννης Καφταντζιόγλου», ό.π., σσ. 425-427.

158. Αλέξανδρος Λαυριώτης (Λαζαρίδης), *Το Άγιον Όρος μετά την οθωμανική κατάκτηση*, Αθήνα 1963, σσ. 20-21.

σούφ¹⁵⁹. Στη διάρκεια της ηγεμονίας των δύο αυτών μουσουλμάνων αξιωματούχων, οι μονές του Αγίου όρους βρήκαν κάποια ησυχία από τις αφόρητες οικονομικές πιέσεις των προγενεστέρων και των επόμενων διοικητών. Γι' αυτό, με παρότρυνση του Μπαλάνου, το 1813, όταν τελείωσε η θητεία του Γιουσούφ, η Ιερά Κοινότητα έστειλε αναφορές προς την Κωνσταντινούπολη, ζητώντας να παραμείνει στη θέση του¹⁶⁰. Ας σημειωθεί ότι ο Μπαλάνος και η σύζυγός του δάνεισαν κατ' επανάληψη σημαντικά ποσά στις αγιορειτικές μονές.

Ο Μπαλάνος ήταν φιλομαθής. Το 1813 εγγράφηκε συνδρομητής για δύο αντίτυπα στο βιβλίο του Νεόφυτου Δούκα «Λόγοι των Αττικών ρητόρων», που εκδόθηκε στη Βιέννη το ίδιο έτος¹⁶¹. Αγόρασε, επίσης, βιβλία για λογαριασμό του Αγίου Όρους και της μονής της Αγίας Αναστασίας, της οποίας ήταν επίσης επίτροπος. Για ένα επιπλέον αντίτυπο ενεγράφη συνδρομήτρια και η σύζυγός του Άννα¹⁶². Το 1817 ενεγράφη ως συνδρομητής για πέντε αντίτυπα στο βιβλίο «Προδιοικήσεις εις τον Ερμήλον ή Δημοκριθηράκλειτον» Μιχαήλου του Περδικάρι. Για άλλα πέντε αντίτυπα ενεγράφη η σύζυγός του¹⁶³.

Ίχνη του Μπαλάνου υπάρχουν σε έγγραφα των ενοριών της Θεσσαλονίκης. Το 1813 και το 1819 υπέγραψε ως μάρτυρας σε αγορές ακινήτων από τον ναό της Παναγούδας¹⁶⁴. Το 1818 είχε δανείσει σημαντικό ποσό στον ναό του Αγίου Αθανασίου¹⁶⁵, ενώ το επόμενο έτος «αγόρασε» ένα στασίδι στον ίδιο ναό αντί του υπέρογκου ποσού των 600 γροσίων¹⁶⁶. Προφανώς, υπήρξε ενορίτης αυτής της εκκλησίας.

Από παλαιότερες έρευνες προκύπτει ότι ο Χριστόδουλος Μπαλάνος μνημόνευσε στη φιλική Εταιρεία το Δεκέμβριο του 1820, από τον Δημήτριο Ύπατρο¹⁶⁷. Υπήρξε ένα από τα τρία γνωστά μέλη της Φιλικής Εταιρείας στη Θεσσαλονίκη¹⁶⁸ και η σχέση του με τις Σέρρες και

159. Λαυριώτης, *ό.π.*, σ. 43.

160. Γάσπαρης, *ό.π.*· Λαυριώτης, *ό.π.*, σσ. 23, 34.

161. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη, ό.π.*, σ. 100.

162. *Ό.π.*

163. *Ό.π.*, σ. 112.

164. Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας», *ό.π.*, 362 και 353-354 αντιστοίχως.

165. *Κώδικας Αγίου Αθανασίου*, φ. 2.

166. *Ό.π.*, φ. 7.

167. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες 1796-1832, ό.π.*, σσ. 73 και 97.

168. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα, ό.π.*, σ. 9.

τον Εμμανουήλ Παππά πρέπει να έπαιξε ίσως κάποιον ρόλο σ' αυτήν την τιμητική ιδιότητα.

Εκτελέσθηκε μαζί με τον επίσκοπο Κίτρους και τον έμπορο *Μενεξέ στην πλατεία της αλευραγοράς, στις 21 Ιουλίου 1821¹⁶⁹, μετά από δίμηνη παραμονή στη φυλακή. Η περιουσία του κατασχέθηκε. Τρεις μήνες μετά από τη δολοφονία και την κατάσχεση της περιουσίας του Μπαλάνου, συντάχθηκε δικαστική πράξη που κατέγραφε το περιεχόμενό της: Ένα τεράστιο κεφάλαιο (620.000 γρόσια) ήταν επενδυμένο σε βαμβάκια, τα οποία είχαν πουληθεί¹⁷⁰. Από άλλο έγγραφο μαθαίνουμε ότι είχαν διατεθεί στη Μασσαλία. Η χήρα του Χριστόδουλου έκανε ενέργειες να εισπράξει το αντίτιμο, διότι στα 1822 κινδύνευε να πουληθεί ως σκλάβο¹⁷¹.

Η οικία Μπαλάνου στην ενορία του Αγίου Αθανασίου ήταν πλούσια επιπλωμένη και διέθετε πολλά κομψοτεχνήματα, τα οποία «αγοράστηκαν» μετά την εκτέλεσή του από τους χοτζάδες της Θεσσαλονίκης, χωρίς να καταγραφεί η τιμή αγοράς. Το ίδιο συνέβη και με τα χρυσαφικά. Τα ασημένια είδη του σπιτιού ζύγιζαν οκτώ οκάδες. Τα εμπορεύματα που κατασχέθηκαν, μεταξύ των οποίων καπνά και γουναρικά, εκποιήθηκαν (προφανώς πολύ κάτω από την πραγματική αξία τους) για περίπου 100.000 γρόσια, ποσό που αντιστοιχούσε σε 50.000 ως 70.000 ημερομίσθια της εποχής. Η επίπλωσή του σπιτιού του άξιζε όσα χρήματα θα κέρδιζε ένας καλός μαραγκός σε 12 χρόνια. Η οικογένεια διέθετε, επίσης, μεγάλης αξίας κοσμήματα. Όλα αυτά κατασχέθηκαν¹⁷².

Η ακίνητη περιουσία καταλήφθηκε από το δημόσιο. Στους κληρονόμους απέμειναν η κατοικία του Χριστόδουλου και της Άννας στην ενορία του Αγίου Αθανασίου και δύο μεγάλα ακίνητα στη συνοικία της Μάλτας, κοντά στο λιμάνι¹⁷³. Το ένα ακίνητο του λιμανιού κάηκε το 1825¹⁷⁴ και απέμεινε μόνο το οικόπεδο¹⁷⁵. Το άλλο αποτε-

169. Η χρονολογία αυτή προέρχεται από τα ολλανδικά αρχεία και είναι πιο αληθοφανής από τις 18 Μαΐου, που νομίζαμε παλαιότερα. Κων. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία*, ό.π., σσ. 69-70.

170. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σ. 14.

171. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1800-1825*, ό.π., σσ. 29-30.

172. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα*, ό.π., σσ. 14-15.

173. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σσ. 549-550.

174. Καραθανάσης, «Η Θεσσαλονίκη κατά τα τέλη του ΙΗ' και τις αρχές του ΙΘ' αιώνα», ό.π., σ. 53.

175. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σσ. 549-550: «οικόπεδον εν τη συνοικία Μάλ-

λούνταν από τέσσερα μαγαζιά και δέκα εργαστήρια. Κληρονόμοι ήταν η χήρα του Χριστόδουλου, Άννα Πάικου, κατά το ένα τρίτο και ο αδελφός του Βάιλος κατά τα δύο τρίτα. Η υπόθεση της κληρονομιάς παρέμενε εκκρεμής όταν πέθανε ο Βάιλος, το έτος 1841, και εν συνεχεία η Άννα, το έτος 1857. Κληρονόμοι του Βάιλου ήταν η σύζυγός του Σουλτάνα και ο γιος της Σωτήριος, ενώ της Άννας η συνώνυμη ανιψιά της, θυγατέρα της Μαρίας¹⁷⁶ Πάικου και του Νικολάου Ρογκότη. Μόλις το 1862, η Άννα Ρογκότη, εκπροσωπούμενη από τον αδελφό της Δημήτριο, ήγειρε αγωγή προς εξαγορά των μεριδίων των συγκληρονόμων, η οποία απορρίφθηκε λόγω παραγραφής¹⁷⁷.

Άννα χήρα Χριστόδουλου Μπαλάνου

Για την Άννα, χήρα του Χριστόδουλου Μπαλάνου, κατέχουμε αποσπασματικές ειδήσεις. Ήταν κόρη του Γιακουμή Πάικου, σημαντικού έμπορου της πόλης. Το 1845 δάνεισε στο αυτοκρατορικό ορφανοτροφείο της Μόσχας 3.000 χάρτινα ρούβλια και αφιέρωσε τον μισό τόκο στα σχολεία της Θεσσαλονίκης¹⁷⁸. Ίσως ζούσε στη Μόσχα. Πέθανε το 1857. Το 1875, οι εκτελεστές της διαθήκης της, δηλαδή οι ανιψιοί της Ιάκωβος και Δημήτριος Ρογκότης, γνωστοποίησαν στην ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης ότι¹⁷⁹ «*δια της διαθήκης καταλείπει 120.000 γρόσια εις το εν Μόσχα ορφανοτροφείον, των τόκων μεριζομένων ως εξής: εν τρίτον το νοσοκομείον, εν τρίτον η ενορία της Παναγούδας και εν τρίτον ο Ιωάννης Ρογκότης, ανιψιός της αποβιωσάσης, μετά τον θάνατον του οποίου εις τον επίτροπον της φυλακής*». Ο Ιωάννης Ρογκότης είχε στο μεταξύ πεθάνει στα 1869¹⁸⁰. Έτσι, οι τόκοι όλου του ποσού περιήλθαν στην κοινότητα. Επίσης, η Άννα Πάικου και οι ανιψιοί της αφιέρωσαν στην ενορία της Πανα-

τας (Φραγκομαχαλά) και παραπλεύρως αυτού τέσσερα μαγαζεία και συνεχόμενα δέκα εργαστήρια».

176. Βασδραβέλλης, *IAM*, ό.π., σσ. 549-550.

177. Ό.π., σ. 550. Τελικώς οι αδελφοί Ρογκότη κληρονόμησαν από την Αννέτα μερίδιο από το χάνι του Μπαλάνου. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για τμήμα του οικοπέδου στη συμβολή των σημερινών οδών Φράγκων, Βασιλέως Ηρακλείου και Ερμού, τμήμα του οποίου αγόρασε στη συνέχεια ο ευεργέτης της ελληνικής κοινότητας Δημήτριος Κατούνης και το αφιέρωσε στο νοσοκομείο της.

178. Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας», ό.π., 385-386.

179. *Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, I. Μ. Θεσσαλονίκης*, Κώδικας Δημογεροντίας 14, 115.

180. Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας», ό.π., 397-398.

γούδας ένα ακίνητο, «αχταρικό ιτζαρέ»¹⁸¹, δηλαδή κατάσταση μωροδικών του οποίου είχε την εξουσίαση, ενώ η ψιλή κυριότητα ανήκε σε κάποιο βακούφι.

Αγαθόνικος & Γεώργιος Πάικος: Αποκατάσταση συγχύσεων

Η παράδοση διέσωσε την είδηση ότι μεταξύ των προκρίτων της Θεσσαλονίκης, που προσχώρησαν στη Φιλική Εταιρεία και εκτελέστηκαν κατά την Επανάσταση, συμπεριλαμβανόταν ένα μέλος της οικογένειας Πάικου¹⁸² κάποιος Μιλτιάδης Χατζή Νάνου, ο επονομαζόμενος Αγαθόνικος.

Το 1820 ζούσε στη Θεσσαλονίκη κάποιος έμπορος, ονομαζόμενος Αγαθόνικος, του οποίου αφαιρέθηκε η μέχρι τότε διπλωματική προστασία και επανήλθε στην τάξη του ραγιά¹⁸³. Για να διαθέτει ως τότε διπλωματική προστασία, ήταν αναμφίβολα πολύ εύπορος. Μερικούς μήνες πριν, κάποιος Αγαθόνικος Γεωργίου είχε καταβάλει το σεβαστό ποσό των 510 γροσίων για να αγοράσει ένα στασίδι στον ναό του Αγίου Αθανασίου¹⁸⁴, ένδειξη μεγάλης οικονομικής άνεσης. Λαμβάνοντας υπόψη τη σπανιότητα του ονόματος και την οικονομική ευμάρεια αμφοτέρων των περιπτώσεων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.

Ο Αγαθόνικος Γεωργίου πρέπει να είχε σχέσεις με τη Βιέννη, διότι με την ιδιότητα του κατοίκου της πόλης αυτής αναφέρεται ως συνδρομητής δύο εκδόσεων στα 1812 και 1816¹⁸⁵. Σε δύο άλλες περιπτώσεις, συγκεκριμένα κατά τα έτη 1806 και 1813, εμφανίζεται ως συνδρομητής μαζί με τον αδελφό του, Ανδρόνικο Γεωργίου¹⁸⁶. Ο τε-

181. Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας», *ό.π.*, 365-368. Το ακίνητο ήταν αναπαλλοτριώτο και η εκκλησία είχε υποχρέωση να το ανοικοδομήσει, αν τυχόν κατέρρεε. Βρισκόταν δίπλα στον «τεκέ», δηλαδή στο τέμενος του Σουλού Πασά, που εντοπίζεται χαρτογραφικώς ανάμεσα στις σημερινές οδούς Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και Πατριάρχου Ιωακείμ, στο τότε ύψος της Εγνατίας. Σε αντιστάθμισμα προς τη δωρεά, η ενορία ανέλαβε να τελεί κάθε χρόνο, την ημέρα της εορτής του Σταυρού, μνημόσυνο για την οικογένεια. Η ανάμνηση της υποχρέωσης διατηρήθηκε μέχρι τις μέρες μας.

182. Βλ. *ό.π.*, σσ. 382-383.

183. Βασδραβέλλης, *IAM*, *ό.π.*, σ. 425.

184. *Κώδικας Αγίου Αθανασίου*, Φ. 7.

185. Σημειώνεται ως «Αγαθόνικος Γεωργίου Θεσσαλονικεύς» και ως «Αγαθόνικος Θεσσαλονικεύς». Βλ. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη*, *ό.π.*, σσ. 96 και 106.

186. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη*, *ό.π.*, σσ. 86 και 101.

λευταίος, ο Ανδρόνικος Γεωργίου πρέπει να ήταν μεγαλύτερος, διότι υπήρξε συνδρομητής εκδόσεων πριν από τον αδελφό του, συγκεκριμένα κατά τα έτη 1802 και 1804¹⁸⁷.

Η προσωπικότητα του Ανδρόνικου αναδύεται και από μία φράση της διαθήκης του Ιωάννη Γούτα Καφταντζιόγλου, η οποία συντάχθηκε το 1815: «...Αφίνω επιτρόπους μου τους δύο γαμβρούς μου, Γεώργιον και Σπανδωνήν, και τον κυρ Ανδρόνικον. Τον ορκίζω εις τον Θεόν, δια να επιστατή και αυτός, να ενθυμηθή τα όσα εγώ έκαμα δι' αυτόν, να κάμη και αυτός εις τα εγγόνια μου¹⁸⁸». Για να συμπεριλάβει ο Ιωάννης Καφταντζιόγλου τον Ανδρόνικο στους εκτελεστές της διαθήκης του, θα έπρεπε να τον είχε σε μεγάλη υπόληψη, αλλά και να τον θεωρεί ικανό να συμβιβάσει τις διαφαινόμενες αντιθέσεις μεταξύ των γαμπρών του¹⁸⁹. Αναζητούμε, συνεπώς, ένα πρόσωπο του κοινωνικού περιβάλλοντος του Καφταντζιόγλου.

Από τις εύπορες οικογένειες της Θεσσαλονίκης, το όνομα Ανδρόνικος απαντά μόνον στους Πάικους. Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, ο Αγαθόνικος και ο Ανδρόνικος Γεωργίου ήταν οι γιοι του Γεωργίου (υιού Ανδρόνικου) Πάικου. Εκτός από την επανάληψη των ονομάτων στη διαδοχή των γενεών μέσα στην οικογένεια των Πάικων (Ανδρόνικος-Γεώργιος Ανδρόνικου-Ανδρόνικος Γεωργίου), άλλος σοβαρός λόγος για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα αυτό είναι ο πλούτος του Γεώργιου Πάικου αλλά και η βιβλιοφιλία του, δεδομένου ότι ήταν ένας από τους λίγους επιχειρηματίες της εποχής του που γραφόταν συνδρομητής σε εκδόσεις ή τις υποστήριζε υλικώς¹⁹⁰.

Μεταξύ των Φιλικών της Θεσσαλονίκης, η παράδοση διέσωσε, χωρίς άλλα στοιχεία, το όνομα «Μιλτιάδης Χατζή Νάνου, ο επονομαζόμενος Αγαθόνικος»¹⁹¹. Η ύπαρξη του προσώπου αυτού δεν έχει επιβεβαιωθεί. Επίσης, διέσωσε το όνομα του Αγαθόνικου Χατζή Γούση ή Μιλτιάδη Αγαθόνικου, ο οποίος φέρεται ως θεσσαλονικεύς νομικός, που σπούδασε στην Ιένα και πολέμησε στη Νότια Ελλάδα,

187. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη*, ό.π., σσ. 78 και 81.

188. Γ. Αγγελόπουλος, *Τα κατά τον αϊδημον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε΄*, τόμ. Α΄, Αθήναι 1866, σ. 429. Πρβλ. Χερίμογλου, «Ιωάννης Καφταντζιόγλου», ό.π., σ. 439.

189. Βλ. τη σχετική αναφορά του γάλλου προξένου στο Α. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1800-1825*, ό.π., σ. 26.

190. Χερίμογλου, «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας», ό.π., σσ. 128-129.

191. Απ. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η Ελληνική Επανάσταση», ό.π., σ. 77.

ενώ αργότερα έγινε διπλωμάτης στο ελεύθερο ελληνικό κράτος¹⁹². Προφανώς πρόκειται περί συγχύσεως, όπως θα φανεί αμέσως. Σύμφωνα με τη σύγχρονη έρευνα ο θεσσαλονικεύς εκπαιδευτικός Μιλτιάδης Αγαθόνικου διατέλεσε διευθυντής στο ελληνικό σχολείο του Brasov (1814;), αλλά και της Ζαγοράς, του Novi-Sad (1812-1816), του Τίρναβου (1819) και της Λάρισας (1820) και το 1825-1826 διευθυντής του σχολείου του Ναυπλίου και γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας και Δικαιοσύνης¹⁹³. Ο γιος του, ο Αχιλλεύς Αγαθόνικου (1832-1892), γεννήθηκε στη Χαλκίδα (όπου προφανώς εγκαταστάθηκε ο πατέρας του) και υπήρξε ανώτατος δικαστικός. Ο εγγονός του Μιλτιάδης Αχ. Αγαθόνικου (1876-1938) γεννήθηκε επίσης στη Χαλκίδα και υπήρξε ανώτατος δικαστικός, όπως και ο πατέρας του¹⁹⁴.

Αν συνδυάσουμε όλες αυτές τις πληροφορίες, προκύπτει ότι η παράδοση έκανε σύγχυση ανάμεσα σε δύο πρόσωπα, μόνο και μόνο γιατί έφεραν το ασυνήθιστο όνομα ή προσωνύμιο «Αγαθόνικος». Ο ένας ήταν ο εκπαιδευτικός (και όχι νομικός) που καταγόταν μεν από τη Θεσσαλονίκη, αλλά δεν έδρασε σ' αυτήν κατά την Επανάσταση του 1821 και δεν ήταν πρόκριτος της πόλης (δηλαδή ο Μιλτιάδης Αγαθόνικου). Ο δεύτερος ήταν ο Αγαθόνικος Γεωργίου Πάικου, που ζούσε στη Θεσσαλονίκη, ήταν εύπορος και θα μπορούσε να είναι πρόκριτος. Αυτός ήταν συνεπώς ο άγνωστος, κατά τα άλλα, Πάικος, που αναζητεί η ιστοριογραφία και αυτός πρέπει να εκτελέστηκε το 1821¹⁹⁵.

192. Θεοδωρίδης, *ό.π.*, σσ. 18 και 76.

193. A. Karathanasis, *L'Hellenisme en Transylvanie*, Thessalonique 1989, σσ. 120-121 και 210.

194. *Εγκυκλοπαιδεία Πάπυρος-Larousse*, τ. 1, σ. 62.

195. Και όχι ο Γεώργιος Πάικος που είχε πεθάνει το 1815. Βλ. Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας», *ό.π.*, 373.

18. Αθ. Ι. Χρυσόχου, Η κατοχή εν Μακεδονία. Βιβλίον Δ', Οι Βούλγαροι εν Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, τεύχ. Β', 1943 και 1944, Θεσσαλονίκη 1951, 8ο, σελ. 308.
19. Εμμ. Θ. Γρηγορίου, Έλληνες και Βούλγαροι, έκδοσις 2α, Θεσσαλονίκη 1954, 8ο, σελ. η' + 662.
20. Πανηγυρικών λεύκωμα †Γερμανού Καραβαγγέλη, μητροπολίτου Καστορίας, επιμελεία Αλεξ. Λέτσα, Θεσσαλονίκη 1959, 4ο, σελ. 80 (92 εικόνες).
21. Α. Ν. Λέτσα, Δύο διαλέξεις: Α', Τα ελατήρια, άτινα ώθησαν τον Κάσσανδρον να ιδρύση την Θεσσαλονίκη. Β', Η εξέλιξις της Θεσσαλονίκης κατά την μακεδονικήν, ρωμαϊκήν και βυζαντινήν περίοδον, Θεσσαλονίκη 1964, 8ο, σελ. 72.
22. Τ. Μ. Κατσογιάννη, Περί των Βλάχων των ελληνικών χωρών. Α', Συμβολή εις την έρευναν περί της καταγωγής των Κουτσοβλάχων, Θεσσαλονίκη 1964, 8ο, σελ. 96+1 χάρτης.
23. Τ. Μ. Κατσογιάννη, Περί των Βλάχων των ελληνικών χωρών. Β', Εκ του βίου και της ιστορίας των Κουτσοβλάχων επί τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966, 8ο, σελ. 120.
24. Ιων. Στ. Δραγούμη, Κοινότης, Έθνος και Κράτος, Θεσσαλονίκη 1967, 8ο, σελ. 194.
25. Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Η Φιλική Εταιρεία, ο Καποδίστριας και η ρωσική πολιτική, Θεσσαλονίκη 1968, 8ο, σελ. 20.
26. Δημ. Χατζηγιάννη, Αινίγματα της Ιστορίας. Το Άκτιον και η Κλεοπάτρα, Θεσσαλονίκη 1968, 8ο, σελ. 24.
27. Β. Θ. Βογιατζή, Η γεωπολιτική και οικονομική σπουδαιότης διά την Ελλάδα του μακεδονοθρακικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1968, 8ο, σελ. 24.
28. Παν. Κ. Γυιόκα, Η συμμαχία του Φιλίππου του Ε' μετά του Αννίβα κατά της Ρώμης, Θεσσαλονίκη 1969, 8ο, σελ. 62.
29. Κων. Α. Βαβούσκος, Η Μεγάλη Ιδέα ως ιδέα και πραγματικότητας, Θεσσαλονίκη 1970, 8ο, σελ. 43.
30. Βασ. Λαούρδα, Η προσωπικότης του Μεγάλου Αλεξάνδρου κατά τον Αρριανόν, Θεσσαλονίκη 1971, 8ο, σελ. 30.
31. Αφιέρωμα εις τα 150 χρόνια από της Επαναστάσεως του 1821 (διαλέξεις υπό των κ.κ. Απ. Βακαλοπούλου, Χαρ. Φραγκίστα, Χρ. Λαμπρινού, Γ. Μαμέλη, Γ. Χιονίδη, Ιω. Βασδραβέλλη, Εμμ. Πρωτοψάλτη, Ελ. Πρεβελάκη, Απ. Δασκαλάκη), Θεσσαλονίκη 1971, 8ο, σελ. 240.
32. Γεώργιου Μόδη, ο διηγηματογράφος του Μακεδονικού Αγώνος, Θεσσαλονίκη 1972, 8ο, σελ. 28.
33. Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Ο φιλικός και αγωνιστής Γιάννης Φαρμάκης. Η ηρωική άμυνα στη Μολδαβία, Θεσσαλονίκη 1972, 8ο, σελ. 62.
34. Στ. Ξύδη, Ψυχολογικοί παράγοντες εις την προπαρασκευήν του Εικοσιένα, νεοελληνικός πρωτοεθνικισμός και εθνικισμός, Θεσσαλονίκη 1972, 8ο, σελ. 44.
35. Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και η ναυμαχία του Ναυαρίνου, Θεσσαλονίκη 1973, 8ο, σελ. 31.

36. Νικ. Π. Ανδριώτη, Κρυπτοχριστιανικά κείμενα, Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. 246.
37. Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Η ελληνική επανάσταση του 1821 και τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, Θεσσαλονίκη 1975, 8ο, σελ. 35.
38. Ι. Σ. Νόταρη, Ο πατριωτικός αγώνας του Κοραή πριν και κατά την επανάσταση του 1821, Θεσσαλονίκη 1976, 8ο, σελ. 37.
39. Αποστ. Ε. Βακαλόπουλου, Οι Έλληνες σπουδαστές στα 1821, Θεσσαλονίκη 1978, 8ο μικρό, σελ. 59.
40. Δημ. Κανατσούλη, Η Θράκη κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (Provincia Thracia), Θεσσαλονίκη 1979, 8ο μικρό, σελ. 20.
41. Κων. Σβολόπουλου, Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, Θεσσαλονίκη 1981, 8ο, σελ. 27.
42. Χρ. Λαμπρινού, Ο Τύπος στον Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1982, 8ο μικρό, σελ. 26.
43. Αποστ. Ε. Βακαλόπουλου, Το πρόβλημα της ελευθερίας του Ελληνικού Έθνους στα χρόνια της τουρκοκρατίας, όπως το σκέπτονταν και το συζητούσαν οι ηγέτες του, Θεσσαλονίκη 1986, 8ο μικρό, σελ. 29.
44. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Ο στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον αγώνα του '21, Θεσσαλονίκη 1987, 8ο, σελ. 28.
45. Π. Χονδρογιάννη, Εργογραφία, ήτοι δείκτης των εργασιών του καθηγητού Απ. Ε. Βακαλοπούλου και μνεία των βιβλιοκρισιών στα επιστημονικά και άλλα περιοδικά καθώς και στον ημερήσιο τύπο, Θεσσαλονίκη 1988, 8ο μικρό, σελ. 53.
46. Μνήμη Αλεξάνδρου Υψηλάντη, 200 χρόνια από τη γέννησή του (1792-1992), Θεσσαλονίκη 1995, 8ο, σελ. 88.
47. Π. Χονδρογιάννη, Εργογραφία, ήτοι δείκτης των εργασιών του καθηγητού Απ. Ε. Βακαλοπούλου και μνεία των βιβλιοκρισιών στα επιστημονικά και άλλα περιοδικά καθώς και στον ημερήσιο τύπο, Β' έκδοση επαυξημένη και βελτιωμένη, Θεσσαλονίκη 1997, 8ο μικρό, σελ. 54.
48. Ν. Ι. Μέρτζου, Το Γένος πριν και μετά το '21, Θεσσαλονίκη 2003, 8ο, σελ. 21.
49. Κων. Χιώλου, Το πολυθρύλητο Μελένικο και ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης, Θεσσαλονίκη 2004, 8ο, σελ. 36.
50. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Η 25η Μαρτίου και ο πατριωτισμός των Ελλήνων, Θεσσαλονίκη 2005, 8ο, σελ. 20.
51. Κωνσταντίνου Αν. Βαβούσκου, Η επανάσταση του 1821 και το Μακεδονικόν Ζήτημα, Θεσσαλονίκη 2007, 8ο, σελ. 13.
52. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Η «Κόκκινη Εκκλησιά» (Kızıl Kilise) κοντά στο Sivri Hisar της Καππαδοκίας. Παρατηρήσεις και προβληματισμοί, Θεσσαλονίκη 2007, 8ο, σελ. 55.
53. Η αποδόμηση του Εθνικού Κράτους και της Ιστορίας του. Επιστημονική Ημερίδα, Θεσσαλονίκη, 29 Απριλίου 2007, Θεσσαλονίκη 2007, 8ο, σελ. 97.